

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Олександр БАЖЕНОВ

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ
В9 «ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ»

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2026

УДК 902(477)(075.8)
ББК 63.4(4Укр)я73
Б1 6

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол №6 від 28 травня 2026 р.)

Рецензенти:

- Задорожнюк А. Б.** кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Семенчук С. О.** кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
- Михайлик А. О.** кандидат історичних наук, доцент, доцент інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут».

Баженов О. Л.

- Б16 Археологія України:** навчально-методичний посібник для студентів спеціальності В9 «Історія та археологія» [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2026. 193 с.

Навчально-методичний посібник призначений для здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Історія», спеціальності В9 «Історія та археологія» історичного факультету, які вивчають дисципліну «Археологія України» на денній формі навчання. Він містить робочу програму курсу, плани семінарських занять з методичними рекомендаціями, матеріали для модульних контрольних робіт, рекомендації щодо самостійної та індивідуальної навчально-дослідницької роботи, програму іспиту, словник термінів та список основної і додаткової літератури. Посібник спрямований на формування теоретичних знань та практичних навичок майбутніх істориків і археологів.

УДК 902(477)(075.8)
ББК 63.4(4Укр)я73

Електронна версія посібника доступна за покликанням:
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10262>

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Опис навчальної дисципліни	6
Структура навчальної дисципліни	9
Програма навчальної дисципліни	10
Методичні поради до семінарських занять	23
Плани семінарських занять та методичні рекомендації до їх підготовки	24
Самостійна робота та методичні поради до самостійної підготовки студентів	118
Індивідуальні навчально-дослідницькі завдання та методичні поради до їх виконання	120
Методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання	123
Зразки завдань модульних контрольних робіт	124
Методи навчання, засоби діагностики результатів навчання та форми поточного і підсумкового контролю	128
Критерії оцінювання результатів навчання	129
Методичні рекомендації та програма екзамену	137
Словник термінів	142
Навчально-методичне забезпечення	170

ВСТУП

Археологія – це унікальне вікно в глибини часу, куди майже не сягає світло писемної історії. Вона дозволяє реконструювати живу картину минулого людства на основі матеріальних решток – знарядь праці, поселень, поховань, культових об'єктів і предметів повсякденного життя. У світі, що швидко змінюється під впливом глобалізації та цифрових технологій, збереження історичної пам'яті та осмислення культурної спадщини набуває особливої актуальності. Археологія не лише розширює наші знання про минуле, а й сприяє формуванню національної ідентичності, громадянської свідомості та почуття культурної спадкоємності, підкреслюючи, що Україна є однією з найбагатших скарбниць археологічної спадщини Європи.

Навчальна дисципліна «Археологія України» є нормативною складовою освітньо-професійної програми «Історія» спеціальності В9 «Історія та археологія» (галузь знань В «Культура, мистецтво та гуманітарні науки») Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вона спрямована на формування у студентів системних знань про археологічні культури та пам'ятки на теренах України від палеоліту до пізнього середньовіччя, а також на розвиток практичних умінь працювати з матеріальними історичними джерелами.

Мета навчально-методичного посібника полягає в наданні студентам ефективної методичної підтримки для успішного засвоєння дисципліни «Археологія України», орієнтованої насамперед на семінарську та самостійну роботу.

Особливе значення дисципліна має для студентів нашого університету, адже Поділля по праву вважається одним із найбагатших і найрізноманітніших археологічних регіонів України. Тут представлені пам'ятки майже всіх історичних епох – від ранньопалеолітичної стоянки Лука-Врублівецька, багат шарових трипільських поселень, скіфських курганів, давньоруських городищ Середнього Подністров'я до середньовічних укріплень і пам'яток козацької доби. Вивчення археологічної спадщини Поділля має глибокі традиції, які сягають кінця XIX – початку XX ст. й пов'язані з іменами видатних дослідників – Володимира Антоновича, Юхима Сіцінського, Іона Винокура, Анатолія Гуцала, Олега Приходнюка та інших.

Студенти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка мають рідкісну можливість поєднувати теоретичне опанування матеріалу з практичними дослідженнями безпосередньо на місцевому ґрунті. Археологічна експедиція університету, яка діє з 1963 р., традиційно активно залучає студентів до розвідок і стаціонарних розкопок. Це дозволяє на практиці опановувати методи польової археології, фіксації знахідок і інтерпретації археологічного контексту, формуючи сильну регіональну наукову школу.

Навчально-методичний посібник містить стислі анотації до лекційних занять, детальні плани семінарських занять, методичні рекомендації до їх підготовки, зразки завдань, критерії оцінювання, рекомендації щодо самостійної роботи та індивідуальних навчально-дослідницьких завдань. Особлива увага приділяється розвитку критичного мислення, навичок роботи з науковою літературою та цифровими ресурсами.

Структура посібника максимально спрямована на ефективне засвоєння курсу, активізацію самостійної роботи та забезпечення прозорості навчального процесу. Детальний опис навчальної дисципліни, включаючи мету, завдання, компетентності та програмні результати навчання, наведено в наступному розділі.

Посібник призначений передусім для студентів денної форми навчання спеціальності «Історія та археологія», але буде корисним також для викладачів, аспірантів, музейних працівників, краєзнавців і всіх, хто цікавиться давньою історією України.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни
Семестр вивчення	2
Кількість кредитів ECTS	4
Загальний обсяг годин	120
Кількість годин навчальних занять	40
Лекційні заняття	20
Практичні заняття	–
Семінарські заняття	20
Лабораторні заняття	–
Самостійна та індивідуальна робота	80
Форма підсумкового контролю	Екзамен

Мета навчальної дисципліни полягає в формуванні у студентів цілісного наукового світогляду щодо розвитку археологічної науки в Україні, її місця в системі історичних дисциплін, основних методів дослідження матеріальних джерел минулого, а також виховання шанобливого, відповідального та патріотичного ставлення до археологічної спадщини як невід’ємної частини національного культурного надбання України.

Основні завдання дисципліни передбачають:

- опанування понятійно-категоріального апарату археології, принципів, методів і методик археологічних досліджень (розвідки, розкопки, камеральна обробка, датування, інтерпретація);
- вивчення хронологічної та культурно-історичної періодизації археологічних матеріалів України від палеоліту до пізньосередньовічної доби;
- глибоке ознайомлення зі специфікою провідних археологічних культур і культурно-історичних спільностей різних епох: раннього (нижнього) палеоліту, середнього палеоліту, пізнього (верхнього) палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзового віку, раннього залізного віку, римського часу, епохи

Великого переселення народів, ранньослов'янських культур, давньоруської культури, середньовічної та пізньосередньовічної археології;

- розвиток умінь самостійно працювати з науковою літературою, археологічними джерелами, звітами розкопок, музейними фондами та цифровими базами даних;
- набуття практичних навичок підготовки до участі в археологічних розвідках, стаціонарних розкопках, фіксації та обробці матеріалів;
- формування готовності до популяризації археологічних знань серед широкої громадськості.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- основні поняття, категорії та методи археологічної науки;
- хронологічну та культурно-історичну періодизацію археологічних пам'яток України від палеоліту до пізнього середньовіччя;
- специфіку провідних археологічних культур на території України в різні історичні епохи;
- основні типи археологічних джерел, їх особливості та методи інтерпретації;
- історію розвитку археологічної науки в Україні та основні досягнення українських археологів;
- принципи охорони археологічної спадщини та сучасні проблеми її збереження;
- методи польових і камеральних археологічних досліджень.

Вміти:

- аналізувати та інтерпретувати археологічні джерела в історичному контексті;
- застосовувати основні методи археологічних досліджень (розвідка, розкопки, датування, класифікація матеріалів);
- самостійно працювати з науковою літературою, археологічними звітами та музейними колекціями;
- проводити порівняльний аналіз археологічних матеріалів різних епох і регіонів;
- використовувати археологічні дані для реконструкції історичних процесів (міграції, господарство, соціальна організація, етнічні контакти тощо);

- критично оцінювати наукові гіпотези та інтерпретації в археологічній літературі;
- популяризувати археологічні знання та брати участь в охороні археологічної спадщини.

**Перелік компетентностей, здобуття яких
гарантуватиме вивчення дисципліни**

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми історії та археології у процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій і методів гуманітарних та соціальних наук та характеризується комплексністю і невизначеністю умов.	
Спеціальні (фахові) компетентності спеціальності (СК)	СК 05	Здатність відшукувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).
	СК 07	Здатність використовувати фахові знання та професійні навички для виявлення, охорони та популяризації історико-культурної спадщини.
	СК 11	Здатність здійснювати та організовувати археологічну діяльність.
Програмні результати навчання		
Програмні результати навчання (ПРН)	ПРН 15	Володіти навичками організації та проведення (методикою) археологічних досліджень
	ПРН 18	Мати навички організації практичного вирішення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

Значний обсяг самостійної роботи (80 годин) спрямований на розвиток високої самодисципліни, навичок самостійного пошуку, критичного аналізу інформації, роботи з науковими джерелами, картографічними матеріалами та цифровими ресурсами.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	Усього	Лекційні заняття	Семінарські заняття	Самостійна та індивідуальна робота
Тема 1. Археологія як наука. Історія археології.	6	1	1	4
Тема 2. Методичні аспекти археології. Джерелознавство археології. Етапи археологічного пошуку	6	1	1	4
Тема 3. Палеоліт та мезоліт України.	12	2	2	8
Тема 4. Неоліт України.	12	2	2	8
Тема 5. Енеоліт України.	12	2	2	8
Тема 6. Доба бронзи на території України.	12	2	2	8
Тема 7. Ранній залізний вік. Передскіфський період. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я.	12	2	2	8
Тема 8. Скіфська доба на території України. Сарматський час.	12	2	2	8
Тема 9. Ранні та ранньосередньовічні слов'яни й суміжні культури на території України (кінець I тис. до н. е. – др. половина I тис. н. е.).	12	2	2	8
Тема 10. Давньоруська та середньовічна археологія Півдня України.	12	2	2	8
Тема 11. Пам'ятки козацьких часів.	12	2	2	8
Разом годин	120	20	20	80

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Археологія як наука. Історія археології

Археологія як самостійна історична наука, що вивчає історію людства переважно на основі матеріальних решток його діяльності. Предмет археології, її часові та просторові межі. Особливе значення археологічних джерел для реконструкції дописемних періодів історії. Глобальні проблеми, які вирішує археологія.

Відмінності археологічного та історичного підходів до вивчення минулого. Основні етапи археологічних досліджень: польові роботи (розвідка і розкопки), камерально-лабораторна обробка матеріалів та кабінетне узагальнення. Найважливіші методи археології: типологічний, трасологічний, стратиграфічний, радіовуглецевий та інші методи датування.

Теоретичні підходи в сучасній археології (матеріалістичний, екологічний, еволюційний, функціональний). Спеціалізація археологічної науки: археологія доісторичних епох, класична археологія, археологія історичних епох, підводна та інші напрями. Головні цілі археологічних досліджень – збереження пам'яток, реконструкція давніх суспільств та пояснення культурних змін.

Історія становлення археології. Інтерес до старожитностей в античності та його занепад у середньовіччі. Початок систематичних археологічних досліджень в Європі та Україні у XIX ст. Внесок видатних учених у вивчення археологічних пам'яток України (В. Антонович, Ю. Сіцінський, В. Хвойка, О. Спіцин, В. Городцов та ін.). Ключові відкриття світової археології (розкопки Помпеї, Трої, Кносського палацу, роботи Х. Томсена, Г. Шлімана, А. Еванса). Розвиток археологічної науки в Україні у XX – на початку XXI ст.

Тема 2. Методичні аспекти археології.

Джерелознавство археології. Етапи археологічного пошуку

Археологічна періодизація як спосіб систематизації матеріалу за часом. Історія розвитку періодизації: система трьох віків Х. Томсена, виділення палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту. Сучасна загальна археологічна періодизація та її особливості для території України від палеоліту до козацької доби.

Проблеми хронології в археології. Відносна та абсолютна хронологія, їхні особливості та взаємозв'язок. Основні методи датування

археологічних пам'яток: стратиграфічний, типологічний, дендрохронологічний, радіовуглецевий, калій-аргоновий, археомагнітний, палеоастрономічний та інші. Труднощі та обмеження абсолютного датування в археології. Роль природничих і гуманітарних методів у встановленні хронології давніх періодів.

Поняття і види археологічних джерел. Прямі джерела (артефакти, житла, поховання, кераміка, знаряддя праці) та непрямі (дані антропології, палеоботаніки, палеозоології, геології та писемні джерела). Специфіка археологічних джерел порівняно з історичними.

Види і типи археологічних пам'яток. Основний поділ на поселення та поховальні споруди. Типи поселень: стоянки, селища, городища, міста. Поховальні пам'ятки: ґрунтові могили, кургани, дольмени, кенотафи, склепи. Інші пам'ятки: скарби, виробничі комплекси та ін.

Поняття культурного шару. Утворення культурного шару на поселеннях унаслідок тривалої життєдіяльності людини. Особливості культурного шару на одношарових і багатшарових пам'ятках, на поселеннях і могильниках. Значення культурного шару для датування та історичних реконструкцій.

Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень в Україні. Нормативно-правова база археологічних робіт. Відкриті листи та охоронні договори. Роль Інституту археології НАН України та органів охорони культурної спадщини у видачі дозволів. Відповідальність за проведення несанкціонованих розкопок.

Основні методи пошуку археологічних пам'яток. Археологічна розвідка як головний метод пошуку пам'яток. Геофізичні методи (магнітометрія, електророзвідка, георадар), аерофоторозвідка та супутникова фіксація. Використання сучасних картографічних матеріалів, космічних знімків і ГІС-технологій у виявленні археологічних об'єктів. Традиційні методи розвідки: візуальний огляд, збирання підйомного матеріалу.

Робота на археологічній пам'ятці під час розвідки. Методика проведення розвідувальних робіт. Фіксація виявлених об'єктів, опис культурного шару, збір підйомного матеріалу. Складання плану пам'ятки, фотофіксація, прив'язка до місцевості. Документування результатів розвідки. Правила проведення археологічних досліджень поселень. Техніка розкопок поселень: закладання шурфів, траншей і розкопів. Стратиграфічний метод вивчення культурного шару. Правила розчист-

ки жител, господарських ям, печей і виробничих споруд. Фіксація знахідок у культурному шарі. Особливості дослідження багат шарових поселень. Основні правила розкопок могильників. Специфіка роботи з поховальними пам'ятками. Методика розкопок курганів і ґрунтових могильників. Правила розчистки поховань, фіксація поховального обряду, інвентарю та антропологічних матеріалів.

Тема 3. Палеоліт та мезоліт України

Археологія раннього (нижнього) палеоліту України. Хронологічні рамки раннього палеоліту (близько 2,7 млн – 300 тис. років тому). Основні археологічні культури: олдувайська та ашельська. Найдавніші пам'ятки на території України: стоянка Королево в Закарпатті (950–750 тис. років), Лука-Врублівецька, Меджибіж, Великий Шолес. Проблеми заселення території України найдавнішими людьми (*Homo erectus* / *Homo heidelbergensis*). Міграційні шляхи: з Балкан та Кавказу. Знання праці олдувайської та ашельської культур, поява ручних рубил і леваллуазької техніки. Побут і господарство архантропів.

Археологія середнього палеоліту (мустьєрська доба). Хронологія середнього палеоліту (300–40/30 тис. років тому). Неандертальці як основні носії мустьєрської культури. Найважливіші пам'ятки: Киїк-Коба, Молодове I і V, Заскельна, Пролом, Ак-Кая, Антонівка. Основні типи мустьєрських індустрій в Україні. Леваллуазька техніка, гостроконечники, скребла. Житла, поховальний обряд, використання вогню. Господарство: загіне полювання на великих тварин. Проблема співіснування неандертальців і *Homo sapiens*.

Пізній (верхній) палеоліт на теренах України. Хронологія пізнього палеоліту (40–10 тис. років тому). Поява людини сучасного фізичного типу (*Homo sapiens sapiens*). Основні культурні традиції: ориньяк, селет, гравет, епігравет. Найвідоміші пам'ятки: Молодове V, Міра, Бурган-Кая III, Гінці, Межирічі, Мізин, Добранічівка, Амвросіївка. Житла з кісток мамонтів, розвиток мисливства, поява складних знарядь і мистецтва. Періодизація: рання (40–27 тис.), середня (27–19 тис.), пізня (19–14 тис.) та фінальна (14–10 тис.) пори. Перехід до фінального палеоліту і мезоліту. Загальна характеристика мезоліту України. Перехідна доба від пізнього палеоліту до неоліту (X – середина VI тис. до н. е.). Кліматичні зміни голоцену, зникнення мегафауни та криза мисливського господарства. Основні ознаки: поширення геометричних

мікролітів, винахід лука і стріл, одомашнення собаки. Поділ на ранній і пізній мезоліт. Виділення двох культурних провінцій: Чорноморської та Балтійської.

Культури Чорноморської провінції. Шпанська і мурзак-кобинська культури Гірського Криму. Кукрецька культура – найпоширеніша в Україні (Крим, Надпоріжжя, Надазов'я). Гребениківська культура степової зони між Дністром і Інгульцем. Господарство: полювання, рибальство, збиральництво.

Культури Балтійської провінції. Донецька, кудлаївська, пісочнорівська, зимівниківська та яніславицька культури. Поширення в Поліссі, Подесенні та Сіверському Дінці. Основу господарства становило полювання на лісових копитних і рибальство.

Тема 4. Неоліт України

Загальна характеристика періоду. Неоліт (VI–IV тис. до н. е.) – доба переходу від привласнювального до відтворювального господарства. Неолітична революція: виникнення землеробства і скотарства, поява осілости. Основні технічні досягнення: шліфування та свердління каменю, поява кераміки, ткацтва, прядіння, перших деревообробних інструментів (шліфовані сокири).

Процеси неолітизації України. Три основні версії неолітизації: автохтоністська, південно-східна («східний скотарський імпульс») та південно-західна (балкано-дунайська). Переважання балкано-дунайської концепції: послідовні хвилі мігрантів з Балкан і Подунав'я (культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля). Неолітизація відбувалася нерівномірно: швидше на південному заході, повільніше на півночі та сході України.

Характеристика основних культур неолітичного часу. Буго-Дністровська культура (середнє Побужжя і Подністров'я) – ранній неоліт з елементами землеробства і скотарства.

Культура лінійно-стрічкової кераміки – перші землеробські колонії на Волині та Західному Поділлі, характерний меандрово-стрічковий орнамент, шліфовані сокири.

Сурська (сурсько-дніпровська) культура Надпоріжжя, поєднання рибальства і раннього скотарства, кам'яний посуд.

Дніпро-Донецька культурно-історична спільність – широке поширення в Подніпров'ї та на Лівобережжі, гребінцево-накольчаста кераміка, колективні могильники маріупольського типу.

Культура ямково-гребінцевої кераміки – північні райони України, мисливсько-рибальське господарство.

Неоліт Закарпаття – культури Кріш-Старчево та тиська, тісно пов'язані з Подунав'ям.

Тема 5. Енеоліт України

Характеристика енеоліту. Енеоліт (мідний вік, IV–III тис. до н. е.) – перехідний період від неоліту до бронзи. Основні ознаки: поява мідних виробів, орне землеробство з тягловою силою, винахід колеса і воза, удосконалення кераміки. Поділ території України на землеробські, скотарсько-землеробські та скотарські культури.

Трипільська культура. Найяскравіша культура енеоліту (5300–2750 рр. до н. е.). Поширена на Правобережжі. Характерні великі поселення-гіганти з круговим плануванням, розписна кераміка, глиняна пластика. Господарство: землеробство і скотарство. Періоди: ранній (А), середній (В), пізній (С) з локальними варіантами (усатівський, городський, софіївський).

Лендельська КІС та полгарська культури. Лендельська культура (V–IV тис. до н. е.) на Волині та Західному Поділлі – мальована і лискована кераміка. Полгарська культура на Закарпатті – наземні житла, наліпний орнамент, мідні вироби. Обидві – скотарсько-землеробські.

Культура лійчастого посуду. Поширена на Волині (4300–2800 рр. до н. е.). Характерні лійчасті форми посуду, укріплені поселення, шліфовані сокири. Господарство: скотарство з елементами землеробства.

Культура кулястих амфор. Поширена на Волині та Поділлі в середині – другій половині III тис. до н. е. Характерні мегалітичні поховальні споруди (кам'яні скрині), кулясті амфори. Основне заняття – скотарство.

Середньостогівська культура. Поширена між Дніпром і Доном (друга половина IV – перша половина III тис. до н. е.). Характерна кераміка з шнуровим орнаментом, значна роль конярства (перші вершники). Господарство: переважно скотарство.

Тема 6. Доба бронзи на території України

Характеристика доби. Бронзовий вік (кінець III – початок I тис. до н. е.) – останній період первісного ладу, коли починають формуватися класові суспільства. Бронза (сплав міді з оловом) витісняє мідь зав-

дяки вищій твердості та нижчій температурі плавлення. Розвивається бронзоліварне виробництво, орне землеробство, скотарство, обмін і майнова нерівність. Поділ на три періоди: ранній (XXVII–XVII ст. до н. е.), середній (XVII–XV ст. до н. е.), пізній (XV–IX ст. до н. е.). На території України виділяється близько 20 археологічних культур, які поділяються на три основні групи за господарським типом і територією.

Культури лісостепового Правобережжя, Полісся, Волині і Прикарпаття. Культури шнурової кераміки (бойових сокир): городоцько-здовбицька, стжижовська, підкарпатська, середньодніпровська. Комарівська і тшинецька культури (середній бронзовий вік). Білогрудівська культура (пізній бронзовий вік). Характерні шнуровий орнамент, бойові сокири-молоти, осілий спосіб життя з поєднанням землеробства і скотарства. Культура Ноа в Подністров'ї.

Культури скотарських племен Північного Причорномор'я, Приазов'я та Лівобережжя. Ямна культура (ранній бронзовий вік). Катакомбна культура (середній бронзовий вік) з характерними підземними камерами-катакомбами. Культура багатоваликової кераміки. Зрубна, сабатинівська і білозерська культури (пізній бронзовий вік). Мар'янівська і бондарихинська культури в лісостеповому Лівобережжі. Переважання скотарства, розвиток бронзоліварного виробництва, поява перших укріплених поселень, зростання майнової нерівності.

Тема 7. Ранній залізний вік. Передскіфський період. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я

Періодизація культур раннього залізного віку. Ранній залізний вік (XII–VII ст. до н. е.) – період поширення залізної металургії та сталі. Виділяють передскіфський (кіммерійський), скіфський, сарматський та латенський періоди. На території України до передскіфського часу належать кіммерійська культура, чорноліська, білогрудівська, а також пам'ятки фракійського гальштату, лужицької та висоцької культур. Головними критеріями є перехід від бронзи до заліза як основного матеріалу для знарядь і зброї.

Кіммерійська культура. Найдавніше населення Північного Причорномор'я, відоме з писемних джерел (Геродот). Існувала в IX–VII ст. до н. е. Поділяється на чорногорівський і новочеркаський етапи. Характерні поховання з кінською зброєю, бронзовими і залізними наконечниками стріл, мечами. Господарство – кочове скотарство. Кіммерійці

першими в регіоні широко використовували залізо. Пам'ятки пов'язані з пізнім етапом білозерської культури.

Чорноліська культура. Лісостепова культура Правобережного Подніпров'я та Подністров'я (XI–VIII ст. до н. е.). Характерні укріплені городища (Чорноліське, Суботівське), наземні та напівземлянкові житла, чорнолощена кераміка з канелюрами. Господарство – орне землеробство і скотарство. Поховання – трупоспалення в урнах і трупопокладення під курганами. Перехідна ланка між білогрудівською культурою і скіфським часом.

Фракійський гальштат, Лужицька та Висоцька культури. Фракійський гальштат (голіградська група) – пам'ятки в Прикарпатті та Подністров'ї з характерною канелюрованою керамікою. Лужицька культура – західний вплив на Волині та Поділлі, поховання з трупоспаленням, лужицький посуд. Висоцька культура (XII–VI ст. до н. е.) – локальна культура на Львівщині та Тернопільщині з поєднанням лужицьких і місцевих елементів, характерні поховання в урнах і специфічна кераміка. Усі три культури відображають контакти з Центральною Європою та фракійським світом.

Березань та Ольвія. Березань – найдавніше грецьке поселення (VII ст. до н. е.). Ольвія (середина VI ст. до н. е. – III ст. н. е.) – найбільший мілетський поліс у Нижньому Побужжі, важливий торговельно-ремісничий і культурний центр з власним монетним карбуванням.

Тіра і Ніконій. Тіра (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.) – колонія в гирлі Дністра (сучасний Білгород-Дністровський). Ніконій (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.) – розташовувався на правому березі Дністровського лиману.

Херсонес та Керкенікіда. Херсонес Таврійський (кінець V ст. до н. е.) – дорична колонія біля сучасного Севастополя, один з наймогутніших полісів Криму з сильними укріпленнями і сільськогосподарською округою. Керкенікіда (сучасна Євпаторія) – іонійська колонія на західному узбережжі Криму, торгово-рибальський центр.

Боспорська держава (V ст. до н. е. – V ст. н. е.) – найбільше державне утворення Північного Причорномор'я зі столицею в Пантікапеї (Керч). Об'єднувала грецькі поліси, контролювала торгівлю, мала сильну армію і флот.

Загальні напрями матеріальної культури. Грецькі колонії поєднували еллінські традиції з місцевими впливами. Характерні кам'яна архітектура, червонофігурна і чорнолощена кераміка, теракота, монети,

скульптура. Господарство базувалося на торгівлі хлібом, рибою, шкірою та рабами. Значний культурний вплив на скіфів і сарматів.

Тема 8. Скіфська доба на території України. Сарматський час

Історія Скіфії. Скіфи – іраномовні кочовики, які в VII ст. до н. е. витіснили кіммерійців і створили потужне ранньокласове об'єднання. Суспільство мало чітку ієрархію: царські скіфи, прості скіфи, залежні племена. Основу економіки становило кочове скотарство, доповнене даниною від землеробів.

Пам'ятки степової Скіфії. Представлені курганными похованнями. Рядові могили – невеликі кургани з катакомбами, зброєю і кінським спорядженням. «Царські» кургани (Солоха, Чортомлик, Куль-Оба, Товста Могила, Гайманова Могила) – монументальні поховання з багатим золотим інвентарем і грецьким імпортом.

Пам'ятки Лісостепу. Населення лісостепу (правобережне і лівобережне) – місцеві землеробські племена (нащадки чорноліської культури). Виділяються київська, подільська, волинська, ворсклинська групи. Характерні укріплені городища (Більське, Мотронинське), осіле землеробство, вплив скіфської зброї.

Пам'ятки Посулля та Сіверсько-Донецької групи. Посулля – потужні городища (Басівка) і багаті кургани. Сіверсько-Донецька група – укріплені поселення з осілим побутом, поєднання скотарства і землеробства.

Сарматські пам'ятки. Сармати прийшли з-за Дону в III–II ст. до н. е. і витіснили скіфів зі степів. Характерні курганні поховання з північною орієнтацією, зброєю і прикрасами. Виділяють ранній, середній і пізній сарматські періоди. Контролювали степ до IV ст. н. е.

Пізньюскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму. Після поразок від сарматів частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я і Крим. Утворилися укріплені городища (Неаполь Скіфський, Золота Балка). Існували до III–IV ст. н. е., поєднуючи скіфські традиції з грецьким і сарматським впливом.

Тема 9. Ранні та ранньосередньовічні слов'яни й суміжні культури на території України (кінець I тис. до н. е. – др. половина I тис. н. е.)

У латенський період (рубіж III–I ст. до н. е.) на території України під впливом кельтської латенської культури формуються латенізовані

спільноти. Найважливішими серед них були зарубинецька культура в Середньому Подніпров'ї та Поліссі, поєнешті-лукашівська в Карпато-Дністров'ї та пшеворська на Волині й Подністров'ї. Для цих культур характерні кремація небіжчиків, «поля поховань», поєднання лощеного столового і грубого кухонного посуду, фібули латенських схем та нові типи збрарядь. Зарубинецька культура виникла на місцевому субстраті пізньоскіфського лісостепу та милоградських пам'яток під впливом кельтизованих германців і вважається одним із ключових етапів етногенезу ранніх слов'ян.

У ранньоримський період (I–II ст. н. е.) внаслідок сарматської експансії відбувається криза зарубинецької культури, що призводить до появи пізньозарубинецьких пам'яток кількох локальних груп. На Волині й у Подністров'ї формується зубрицька культура як результат синтезу поліського зарубинецького населення з пшеворським і частково липицьким компонентами. Липицька культура, принесена дакійським населенням (ймовірно костобоками), існувала в Верхньому Подністров'ї і поступово асимілювалася місцевим середовищем. Усі ці групи демонструють поступове посилення слов'янських рис.

У пізньоримський період і гунський час (III – середина V ст.) головною культурною спільнотою стає черняхівська культура, яка охопила величезну територію від Дністра до Сіверського Дінця. Вона поєднувала провінційно-римські технології (гончарний посуд, металургія) з місцевими традиціями. У її складі були східні германці (готи), пізньоскіфсько-сарматське, дакійське та слов'янське населення. Слов'янський компонент найчіткіше простежується в Подністров'ї (тип Черепин) і на порубіжжі з київською культурою. Паралельно на півночі лісостепу та в Поліссі розвивається київська культура, яка генетично пов'язана з пізньозарубинецькими пам'ятками і вважається безпосереднім попередником ранньосередньовічних слов'янських культур (колочинської та пеньківської). Культура карпатських курганів у Прикарпатті відображала змішаний гето-дакійсько-германський субстрат.

Велике розселення слов'ян у середині V ст. після розпаду гунської держави стало початком нового етапу їхньої історії. Археологічно цей період представлений трьома основними культурами, що відображають початкову диференціацію ранньосередньовічного слов'янства.

Празько-корчацька культура (середина V–VII ст.), пов'язана зі склавинами, охоплювала Правобережжя Середнього Дніпра, Волинь,

Подністров'я, а згодом поширилася на Подунав'я, Чехію, Моравію та Південну Польщу. Для неї характерні невеликі відкриті селища, квадратні напівземлянки з печами-кам'янками або вогнищами, ліпний посуд переважно ребристих і тюльпаноподібних форм та обряд кремації. Культура сформувалася на основі пізньокіївських і частково черняхівських традицій і стала основою для райковецької культури.

Пеньківська культура (середина V–VII ст.), що відповідає антам, займала лісостепову смугу від Сіверського Дінця до Пруту й Нижнього Подунав'я. Поселення розташовувалися на низьких терасах. Житла – квадратні напівземлянки з вогнищами або печами. Кераміка представлена характерними ребристими (біконічними) горщиками. Поховальний обряд – кремація в урнах або ямках. У матеріалах помітний вплив черняхівської культури та контакти зі степовими кочовиками.

Колочинська культура (середина V–VII ст.) займала північ лісостепу й південь лісової зони Лівобережжя Дніпра та Подесення. Житла – напівземлянки з центральним стовпом і вогнищами. Посуд – ліпні горщики різних форм, частіше слабoproфільовані й округлобокi. Поховання – кремації в урнах або ямках. Культура безпосередньо продовжує традиції кіївської культури.

У VIII–IX ст. на базі цих культур формуються нові спільноти, що відповідають літописним племенам. На Правобережжі Дніпра виникає райковецька культура, пов'язана з полянами, древлянами, волинянами, уличами, тиверцями та хорватами. Їй притаманні напівземлянки з печами, ліпний і ранній гончарний посуд, курганні та ґрунтові кремації. На Лівобережжі волинцевська культура (VIII ст.) змінюється роменською (VIII–X ст.), які пов'язують із сіверянами. Для них характерні укріплені городища, напівземлянки з печами, ліпний посуд, курганні поховання. Волинцевська культура вирізняється своєрідним гончарним посудом, що свідчить про контакти з салтівською культурою Хозарського каганату.

Тема 10. Давньоруська та середньовічна археологія Півдня України

Городища, селища і могильники. Давньоруські городища були головними оборонними центрами і поділялися на общинні, князівські фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки і міста. Більшість мала дерев'яні конструкції у валах (городні, кліті), інколи з кам'яни-

ми або сирцевими кладками. Неукріплені селища розташовувалися на терасах річок. Житла – напівземлянки зі стовповою або зрубною конструкцією і печами-кам'янками або глинобитними. На селищах фіксуються господарські споруди і сліди ремесел. Могильники поділяються на курганні і ґрунтові. Переважав обряд трупопокладення в ямах або на горизонті з скромним інвентарем. Виявлено дружинні поховання з багатим озброєнням і конями, а також поховання біля церков у кам'яних саркофагах.

Давньоруські міста. Найбільшими центрами були Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Володимир-Волинський, Новгород-Сіверський. Міста склалися з дитинця, окольного града і посаду, оточених дерев'яно-земляними укріпленнями. У Києві дитинець включав «місто Володимира» і «місто Ярослава» із Золотими воротами і Софійським собором. Чернігів вирізнявся Спаським і Борисоглібським соборами. Переяслав мав потужні фортифікації і Михайлівський собор. Галич відомий Успенським собором і білокам'яними храмами. У містах розвивалися ремесла (залізоробне, гончарне, ювелірне, склоробне), торгівля і монументальне будівництво. Житла були переважно зрубні, іноді з глинобитними печами. Після монгольської навали 1239–1240 рр. багато міст зазнали руйнувань.

Загальний характер давньоруської матеріальної і духовної культури. Матеріальна культура базувалася на розвинутому орному землеробстві (трипільна система, наральники, серпи, жорна), тваринництві і ремеслах. Міста були центрами спеціалізованого виробництва. Широко використовувалося дерево, камінь і цегла в будівництві. Духовна культура поєднувала християнські традиції (храми, фрески, мозаїки) з пережитками язичництва (святилища). Писемність поширювалася серед різних верств населення (графіті, берестяні грамоти). Мистецтво представлене високохудожніми ювелірними виробами, різьбою по каменю, фресками і мозаїками. Культура Київської Русі IX–XIII ст. відображала рівень феодального суспільства і мала значний вплив на подальший розвиток східнослов'янських народів.

Формування салтівсько-маяцької культури VIII–X ст. у межах Хозарського каганату як синтез алано-болгарських, тюркських і місцевих традицій. Потужні фортеці (Верхньосалтівське, Маяцьке, Правобережне Цимлянське), катакомбні та ямні могильники, осілі поселення з напівземлянками і кам'яними будівлями, високорозвинене

ремесло (залізоробне, ювелірна справа, керамічне). Роль салтівської культури в розвитку матеріальної бази осілих і кочових спільнот Північного Причорномор'я та лісостепу.

Пам'ятки кочовиків Півдня України X–XIII ст.: печеніги, торки, половці (кипчаки). Курганні поховання з характерним інвентарем – зброя, кінська упряж, прикраси, посуд. Половецькі кам'яні статуї («баби») як надгробки та об'єкти культу. Тимчасові стійбища кочовиків і їхній культурний вплив на осіле населення степової зони.

Середньовічний Білгород-Дністровський (Монкастро, Четата Албе, Аккерман). Виникнення на місці античної Тіри наприкінці XIII ст. як генуезька торгова факторія. Розквіт у XIII–XV ст. за часів Золотої Орди, Молдавського князівства та Литовсько-Польської держави. Потужна кам'яна фортеця з мурами, генуезькі та молдавські храми, ремісничі квартали, імпортована кераміка (візантійська, італійська, східна). Ключовий портовий і торговельний центр на Дністровському лимані між Сходом і Заходом.

Середньовічний Крим від хозарського періоду до пізнього середньовіччя. Фортеці печенігів і половців, золотоординські міста (Солхат/Старий Крим, Кафа), генуезькі колонії (Кафа, Судак/Солдайя). Монументальна архітектура, фортифікаційні споруди, християнські храми та монастирі, некрополі, татарські селища періоду Кримського ханства. Поліетнічний характер регіону з візантійськими, італійськими, золотоординськими та тюркськими впливами.

Тема 11. Пам'ятки козацьких часів

Пам'ятки козацьких часів охоплюють період з XVI ст. – до кінця XVIII ст. і відображають військово-політичну організацію, оборонну діяльність та господарський уклад українського козацтва в боротьбі проти турецько-татарської агресії та за національну автономію. Археологічні джерела включають укріплені центри, зимівники, церкви, некрополі, рештки озброєння, кераміки та побутових речей.

Запорізькі Січі виникли як головні військово-адміністративні та духовні осередки Війська Запорозького Низового. Протягом другої половини XVI–XVIII ст. козаки змінили вісім Січей: Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку, Кам'янську, Олешківську та Нову (Підпільненську). Кожна Січ являла собою укріплене поселення з валами, ровами, палісадом, куреннями, церквою

Покрови Богородиці, майданом для козацьких рад і господарськими спорудами. Січі були центрами самоуправління, де обирали кошового отамана, військову старшину, проводили ради та суд, а також базою для морських і сухопутних походів.

Оборонні замки-фортеці козацької доби слугували ключовими пунктами захисту українських земель. Серед найважливіших – Кодак, Чигирин, Суботів, Батурин, Бар, Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж, Миргород, Лубни, Ніжин, Чернігів, Переяслав, а також численні дерев'яно-земляні укріплення, ретраншементи і польові фортифікації, які козаки активно використовували та пристосовували під свої потреби.

Економіка та побут козаків поєднували військову службу з різноманітною господарською діяльністю. На Запорозжжі розвивалися скотарство (розведення коней, великої рогатої худоби, овець), рибальство, мисливство, бджільництво, соляний промисел, обмежене землеробство та городництво на зимівниках.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм організації навчального процесу у вищому навчальному закладі. Воно проводиться з основних тем навчальної програми і слугує ефективним засобом закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях та в процесі самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головною метою семінарських занять є поглиблене опанування здобувачами вищої навчальної дисципліни «Археологія України», забезпечення всебічного аналізу та колективного обговорення ключових проблем курсу, а також формування навичок творчого застосування отриманих знань. Семінарські заняття сприяють формуванню загальних і спеціальних компетентностей, передбачених освітньо-професійною програмою спеціальності В9 «Історія та археологія».

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення теоретичних знань;
- оволодіння науковим апаратом і навичками усного та письмового викладу матеріалу;
- залучення здобувачів до елементів науково-дослідної роботи;
- розвиток творчого мислення, уміння самостійно формулювати, обґрунтовувати та захищати власні думки й наукові висновки.

Підготовка до семінарського заняття здійснюється на основі тематичного плану дисципліни. Студент повинен всебічно опрацювати питання, розглянуті на лекції та винесені на семінар, чітко усвідомити їхній зміст, законспектувати ключові теоретичні положення та проаналізувати рекомендовану літературу.

Успішна робота на семінарі передбачає активну участь усіх студентів у колективному обговоренні: постановку запитань, висловлення власних думок, опонування, участь у дискусії. Висока оцінка участі в семінарському занятті виставляється за умови вільного володіння матеріалом, логічної та аргументованої відповіді, використання джерел і наукової літератури.

Виступ на семінарі доцільно розпочинати зі вступу, далі розкривати основний зміст питання, робити висновки та узагальнення, а також висловлювати власну позицію щодо обговорюваної проблеми. Відповідь має бути чіткою, логічною та аргументованою.

Семінарське заняття завершується заключним словом викладача, в якому підсумовується робота групи, аналізується рівень розкриття теми та оцінюються різні форми участі студентів.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ПІДГОТОВКИ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №1. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДИСЦИПЛІНИ «АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ»

ПЛАН

1. Види й типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар.
2. Археологічна періодизація.
3. Методи археології (типологічний, статистичний та стратиграфічний).
4. Методи абсолютної хронології у датуванні археологічних пам'яток та речових комплексів (радіовуглецевий метод; метод дендрохронології; палеомагнітне датування; метод пилкового аналізу). Данні інших природничих і гуманітарних наук.
5. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень.
6. Основні методи пошуку та виявлення археологічних пам'яток.
7. Геофізичні методи, аерофоторозвідка і супутникова фіксація. Використання картографічного методу на сучасному етапі.
8. Робота на археологічній пам'ятці (розвідкові роботи, правила проведення досліджень поселень та могильників).

Перше запитання присвячено розгляду видів і типів археологічних пам'яток, які можна умовно розділити на кілька основних груп, зокрема поселення (укріплені городища та неукріплені селища), поховальні пам'ятки (кургани, ґрунтові могильники, катакомбні поховання), виробничі комплекси, культові об'єкти та інші пам'ятки. Необхідно засвоїти не лише перелік основних категорій археологічних пам'яток, а й розуміти принципи їх класифікації та критерії, за якими вони розрізняються між собою. Особливу увагу слід звернути на те, що один і той самий об'єкт може поєднувати ознаки кількох типів пам'яток, що ускладнює його однозначну класифікацію і вимагає комплексного підходу до аналізу. Окремо необхідно зупинитися на понятті культурного шару як ключової категорії археологічної науки. Культурний шар – це шар ґрунту, утворений внаслідок тривалої життєдіяльнос-

ті людини і який містить археологічні артефакти, залишки будівель, господарські та культові об'єкти, а також інші матеріальні свідчення присутності та діяльності людини. Потрібно усвідомлювати, що саме культурний шар є основним носієм археологічної інформації, а його стратиграфія, тобто послідовність нашарувань, дозволяє встановити відносну хронологію пам'ятки. Важливо також розуміти, що потужність і збереженість культурного шару залежать від інтенсивності заселення, тривалості існування пам'ятки та природних умов середовища. Підготовка до цього питання передбачає опрацювання відповідних розділів рекомендованої літератури та вміння наводити конкретні приклади різних типів пам'яток, що походять з території України.

Друге питання присвячено розгляду археологічної періодизації. Історія людства, згідно з археологічним матеріалом, за «системою трьох віків» традиційно поділяється на кам'яну, мідно-бронзову та залізну добу. Ця система, розроблена у першій половині XIX ст. данським дослідником К. Томсеном, стала фундаментом наукової археологічної хронології та не втратила свого значення й донині, хоча зазнала суттєвого уточнення та деталізації. Кожна з трьох великих епох поділяється на дрібніші хронологічні відрізки. Кам'яна доба охоплює палеоліт (ранній, середній і пізній), мезоліт та неоліт; мідно-бронзова – енеоліт і бронзову добу; залізна – ранній залізний вік, античну добу, епоху Великого переселення народів та середньовіччя. При викладі матеріалу кожну епоху необхідно наповнити конкретними археологічними культурами, які існували у відповідний період на теренах України. Варто також враховувати, що археологічна періодизація не є універсальною для всіх регіонів світу: хронологічні межі епох можуть суттєво відрізнятися залежно від географічного середовища та рівня розвитку конкретних спільнот. Для території України важливо не лише знати загальну схему періодизації, а й уміти співвідносити її з конкретними пам'ятками та культурами, починаючи від ранньопалеолітичної стоянки Королеве на Закарпатті до пам'яток козацької доби. Підготовка до цього питання передбачає чітке засвоєння хронологічних меж кожного періоду та вміння характеризувати його основні археологічні культури на теренах України.

Третє питання присвячено розгляду основних методів археологічного дослідження. Сьогодні типологічний метод можна назвати

одним із базових дослідницьких інструментів у розв'язанні різноманітних завдань, які стоять перед археологом. Його зміст полягає у виділенні серед археологічних знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Використовуючи типологічний метод, можна створити класифікацію археологічних предметів, визначити окремі їх типи, їх хронологічне та просторове поширення, скласти типологічні ряди окремих виробів, зброя, прикрас тощо. Важливо розуміти, що типологічний метод дозволяє не лише датувати окремі предмети, а й простежувати еволюцію матеріальної культури впродовж тривалих історичних періодів. Оскільки одним із завдань археології є реконструкція цілого за неповними даними або виділення суттєвих рис з великого обсягу матеріалу, в археологічній науці набув поширення статистичний метод. Він використовується для обробки масового археологічного матеріалу і дозволяє виявити закономірності, непомітні при вивченні окремих знахідок. Найпростішим прикладом є вивчення комплексів за допомогою підрахування археологічних матеріалів у відсотках і виведення індексу їх спорідненості шляхом додавання спільних величин процентного складу окремих ознак. Статистичний аналіз набуває особливого значення при опрацюванні великих масивів керамічного матеріалу, зброя, праці та інших масових категорій знахідок. Ще одним базовим методом археології є стратиграфічний метод. Його суть полягає у визначенні хронології археологічних пам'яток за послідовністю залягання культурних шарів чи поховань щодо геологічних відкладів та один до одного. Стратиграфічний метод ґрунтується на принципі, що нижчі шари, як правило, є давнішими за верхні, хоча на практиці картина може ускладнюватися внаслідок природних процесів, господарської діяльності людини або пізніших перекопів. Саме тому стратиграфічний аналіз є невід'ємною складовою будь-яких стаціонарних розкопок і слугує основою для побудови відносної хронології пам'ятки. Підготовка до цього питання передбачає розуміння принципів кожного з трьох методів та вміння пояснити їх взаємозв'язок у процесі комплексного археологічного дослідження.

Четверте питання присвячене розгляду проблем хронології в археології. Необхідно розкрити поняття, зміст та основні методи «абсолютної» і «відносної» хронології. Серед них детально охарактеризувати радіовуглецевий, дендрохронологічний методи, палео-

магнітне датування та метод пилкового аналізу, їх застосування в археологічній практиці. Слід також висвітлити особливості використання цих методів щодо різних категорій артефактів, наголосити на їхніх перевагах і недоліках. Крім того, потрібно показати роль даних суміжних наук (природничих і гуманітарних) в археологічних дослідженнях. Необхідно розкрити суть і значення історичних, антропологічних, палеогеологічних, палеозоологічних, палеоботанічних, палеокліматичних та інших відомостей, які допомагають у проведенні археологічних досліджень і реконструкціях давнього минулого людства.

П'яте питання присвячене порядку видачі дозволів (відкритих листів) на проведення археологічних досліджень. Відкритий лист — це спеціальний кваліфікаційний документ встановленого зразка, який засвідчує фаховий рівень дослідника та надає право на проведення робіт з дослідження археологічної спадщини. Він є обов'язковою умовою для проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних робіт на території пам'яток археології, охоронюваних археологічних територіях, у зонах охорони культурної спадщини, в історичних ареалах населених місць, а також під час досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею чи під водою. При підготовці відповіді необхідно розкрити механізм отримання відкритого листа, вимоги, що висувуються до дослідника, а також існуючі форми відкритих листів. Важливо також засвоїти, що отримання відкритого листа покладає на дослідника низку зобов'язань: своєчасне подання наукового звіту про проведені дослідження до Наукового архіву Інституту археології НАН України, передання знайдених артефактів на постійне зберігання до відповідних музейних установ, а також дотримання вимог чинного законодавства про охорону культурної спадщини. Порушення цих вимог може призвести до позбавлення права на отримання відкритих листів у майбутньому. Розуміння механізму отримання відкритого листа, вимог до дослідника та форм дозвільної документації є необхідною складовою фахової підготовки майбутнього археолога та історика.

У шостому питанні необхідно висвітлити основні методи пошуку та виявлення археологічних пам'яток. Під ними ми розуміємо певний процес, який включає у себе декілька стадій пошуку. На першому – ка-

бінетному, йде збір інформації про територію та знахідки артефактів, про які ми дізнаємося з археологічних карт, історичних довідок та описів певної території, місцевості тощо. На другому етапі, польовому, здійснюється безпосереднє обстеження певної території на місцевості. Таким чином, потрібно описати увесь процес до підготовки проведення археологічних розвідкових робіт.

Шосте питання присвячене основним методам пошуку та виявлення археологічних пам'яток. Процес пошуку є комплексним і охоплює кілька послідовних стадій, у межах кожної з яких застосовується відповідний набір методів. На першій, кабінетній стадії, здійснюється збір і систематизація наявної інформації про досліджувану територію. Основними методами на цьому етапі є опрацювання археологічних карт і реєстрів пам'яток, аналіз наукових звітів про попередні дослідження, вивчення історичних описів місцевості та картографічних матеріалів різних періодів. Не менш цінним джерелом є опитування місцевого населення, яке може вказати на місця випадкових знахідок артефактів. Кабінетна стадія завершується складанням плану польових робіт і попередньої карти можливого розташування пам'яток. На другій, польовій стадії, здійснюється безпосереднє обстеження території. Провідним методом є маршрутне обстеження, тобто систематичний огляд поверхні ґрунту вздовж заздалегідь визначених маршрутів з метою виявлення підйомного матеріалу, тобто артефактів, що залягають на поверхні або у верхньому шарі ґрунту. На третій, камеральній стадії, здійснюється обробка зібраних матеріалів: опис, фотофіксація та картографування виявлених пам'яток, визначення їх меж і культурно-хронологічної належності, складання відповідної документації. Результатом є науковий звіт про проведену розвідку, який передається до Наукового архіву Інституту археології НАН України, а виявлені пам'ятки вносяться до державного реєстру нерухомих пам'яток України. Послідовне застосування методів на кожній із трьох стадій забезпечує науково обґрунтований підхід до пошуку та виявлення археологічних пам'яток і є обов'язковою умовою якісної археологічної розвідки.

Сьоме питання стосується сучасним неінвазійним методам археологічної розвідки, зокрема геофізичним методам, аерофоторозвідці, супутниковій фіксації, а також використанню картографічного методу на сучасному етапі. Сучасний розвиток інформаційних техно-

логій значно розширив можливості археологів у пошуку та вивченні археологічних пам'яток без втручання в ґрунт. У відповіді необхідно висвітлити основні неінвазійні методи: геофізичні методи (магнітометрія, електророзвідка, георадар тощо), аерофоторозвідку (зокрема з використанням безпілотних літальних апаратів – БПЛА), супутникову зйомку та дистанційне зондування Землі. Окрему увагу слід приділити використанню геоінформаційних систем (ГІС), які на сьогодні становлять основу сучасного картографічного методу в археології. Необхідно показати, як саме ГІС-технології дозволяють інтегрувати різноманітні просторові дані, створювати археологічні карти, моделі розселення та прогнози потенційних пам'яток.

Восьме питання присвячене роботі на археологічній пам'ятці та охоплює розвідкові роботи, а також правила проведення археологічних досліджень поселень і могильників. У відповіді необхідно детально розглянути основні правила та методіку проведення археологічних досліджень як на етапі розвідок, так і під час стаціонарних розкопок. Слід показати весь цикл робіт – від початкових організаційних моментів (пошук і аналіз інформації про пам'ятку, підготовка та спорядження експедиції) до практичних дій безпосередньо на об'єкті: виконання обмірів, закладання шурфів, зачисток, фіксації знахідок і культурного шару, наукового документування та збору матеріалів. Важливо підкреслити, що проведення будь-яких археологічних робіт можливе лише за наявності відповідного відкритого листа. Розвідкові роботи здійснюються за відкритим листом форми № 2 (який дозволяє закладання шурфів і невеликі земляні роботи) або форми № 3 (без виконання земляних робіт, крім обмежених зачисток природних оголень культурного шару). Повномасштабні стаціонарні розкопки поселень і могильників проводяться виключно за відкритим листом форми № 1 (планові наукові розкопки) або форми № 4 (науково-рятувальні розкопки та археологічний нагляд на пам'ятках, яким загрожує знищення). Окрему увагу варто приділити специфіці дослідження могильників (ґрунтових і курганних поховань). Їх вивчення має суттєві особливості порівняно з роботою на поселеннях, оскільки пов'язане з поховальним обрядом, антропологічним матеріалом, інвентарем та необхідністю особливо дбайливого підходу до фіксації усього археологічного контексту.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Закон України Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004 № 1626-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 26. Ст. 361.

Малеєв Ю. М. Словник археологічних термінів : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Київ : Стиль, 1999. 120 с.

Ласінська М. Ю. Історіографія археології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомилинського, 2019. 292 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Малолітнева В. К., Гурова А. М., Борисов А. В., Малишев О. О. Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади : Монографія. Київ : Норма права, 2021. 210 с.

Методика проведення наукової археологічної експертизи : затв. Вченою радою Інституту археології НАН України (протокол № 10 від 22.12.2015 р.) ; введ. в дію наказом директора Інституту археології НАН України № 4 від 04.01.2016 р. Київ : Інститут археології НАН України, 2015. 21 с.

Постанова Кабінету Міністрів України. Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України : постанова Кабінету Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 316. *Офіційний вісник України*. 2002. № 12. Ст. 521.

Фізико-хімічний аналіз об'єктів історико-культурної спадщини : навч. посіб. для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія» / В. М. Кропивний, В. М. Орлик, О. В. Кузик, А. В. Кропивна ; заг. ред. В. М. Кропивного. Кропивницький : ЦНТУ, 2023. 265 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Fagan B. M., Durrani N. In the beginning : an introduction to archaeology. 14th ed. New York : Routledge, 2020. 500 p.

Speer J. H. Fundamentals of tree-ring research. Tucson : University of Arizona Press, 2010. 360 p.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Баженов О. Л. Розробка та застосування сучасних методів дослідження археологічних об'єктів. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. №12(18). С. 1079–1090.

Бондарець О. В. До специфіки історії розвитку археологічних знань. *Наукові записки НаУКМА : Теорія та історія культури*. 2002. Т. 20-21. С. 46–53.

Воронін П. О., Коротя О. В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища-2020*. Київ–Котельва; ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 154–162.

Воронов В. І. Спеціальні історичні дисципліни [Текст] : підручник / В. І. Воронов ; [ред. Д. І. Вергазова] ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро : Ліра, 2019. 160 с.

Генінг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань. *Археологія*. 1987. Вип. 57. С. 1–8.

Генінг В. Ф. Деякі питання розвитку археологічної науки. *Археологія*. 1976. Вип. 19. С. 3–10.

Генінг В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання). *Археологія*. 1992. № 1. С. 4–16.

Герасименко Н. П., Бончковський О. С., Рогозін Є. П., Бортник С. Ю., Ковтонюк О. В. та ін. Палеоекологія давньої людини на території України (палеоліт): підручник-монографія. Київ: Прінт-Сервіс, 2022. 361 с.

Гнера В. А. Використання металодетектора в археологічних дослідженнях. *Археологія*. 2020. №3. С. 126–142.

Гнера В. А. Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології. *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 76–91.

Горбаненко С. А. Флотація та промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 1 (18). С. 137–144.

Залізник Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14–25.

Захарук Ю. М. Деякі методологічні питання археологічної науки. *Археологія*. 1970. Вип. XXIV. С. 3–11.

Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. Методичні рекомендації з польової антропології. Львів: Рятівна археологічна служба; Інститут археології НАН України, 2019. 108 с.

Комар О. В. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970–1987 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30). С. 254–267.

Малишев О. О. Мальтійська конвенція і превентивна археологія у Європі й Україні (дослідження та матеріали): 25 років переглянутої Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини. Київ: Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 320 с.

Наукова звітність про польові археологічні дослідження: інструкція з підготовки та оформлення наукового звіту про проведені польові археологічні дослідження / Інститут археології Національної академії наук України; затв. Вченою радою Інституту археології НАН України (протокол № 10 від 22.12.2015 р.). Київ: Інститут археології НАН України, 2015. 21 с.

Охорона культурної спадщини. Нормативна база: збірник документів / авт.-упоряд.: М. Т. Пархоменко, О. М. Титова, Н. М. Рудика, М. Є. Левада. – 3-тє вид., допов., перероб. Київ, 2010. 579 с.

Пашкевич Г. О. Палеоетноботанічні дослідження в Україні. *Наукові записки НАУКМА*. 2005. Т. 43. С. 3–8.

Рабінович А., Седікова Л. В., Трелоган Дж., Ів С. Нові методології дослідження пам'ятки давнини: цифрові технології та розкопки у Південному районі Херсонеса Таврійського (2001-2006 рр.). *Археологія*. 2008. №1. С. 71–81.

Ричков М. О. Про локальні варіанти археологічних культур. *Археологія*. 1990. № 4. С. 12–20.

Смирнов С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*. 2003. № 3. С. 7–21.

Смирнов С. В. Про пізнавальні можливості археологічної періодизації у побудові історичних реконструкцій. *Археологія*. 1999. № 3. С. 3–14.

Сошніков А. О. Критика достовірності археологічного датування артефактів культури. *Українські культурологічні студії*. 2020. № 2(7). С. 61–64.

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький. 96 с. URL: <https://surl.li/geroge>.

Harris O. J. T., Cipolla C. N. *Archaeological theory in the new millennium : introducing current perspectives*. London : Routledge, 2017. 254 p.

Renfrew C., Bahn P., DeMarras E. *Archaeology : theories, methods and practice*. 9th ed. London : Thames & Hudson, 2024. 672 p.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «культурний шар».
2. Що таке «багатошарова пам'ятка»?
3. Які типи археологічних пам'яток ви знаєте?
4. Які типи поховальних пам'яток ви можете назвати?
5. Хто створив археологічну періодизацію?
6. Розкрийте зміст типологічного метода?
7. Розкрийте зміст статистичного метода?
8. Дайте визначення і розкрийте сферу застосування стратиграфічного методу в археології.
9. Що таке археологічний час?
10. Дайте визначення поняттям абсолютної і відносної хронології.
11. За допомогою яких методів абсолютної хронології можна датувати органічні рештки?

12. Які відомості може отримати археолог залучивши до обробки матеріалу фахівців-антропологів, палеозоологів, палеокліматологів?

13. Який порядок видачі дозволів (відкритих листів) на проведення археологічних досліджень?

14. Які є форми відкритих листів?

15. З якою метою проводять археологічну розвідку?

16. Розкрити зміст і мету використання аерофоторозвідки археологічних пам'яток

17. Які переваги використання картографічного методу?

18. У чому полягають особливості проведення археологічних досліджень поселень (неукріплених і укріплених)

19. Вкажіть на особливості досліджень ґрунтових могильників?

20. Які особливості дослідження курганів?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2.
ПАЛЕОЛІТ ТА МЕЗОЛІТ УКРАЇНИ
ПЛАН

1. Сучасні уявлення про етапи антропогенезу.
2. Ранній палеоліт. Проблема заселення України у часи раннього ашелью за даними археології.
3. Середній палеоліт. Характеристика культури.
4. Періодизація пам'яток пізнього палеоліту. Основні археологічні культури пізнього палеоліту та їх характеристика.
5. Культурний поділ та періодизація мезолітичних пам'яток. Проблеми хронології.
6. Основні археологічні культури мезоліту. Їхня характеристика.

Формально, історія людства починається з моменту переходу до трудової діяльності, під якою ми розуміємо, насамперед, цілеспрямоване виготовлення знарядь праці (з каменю, кістки, дерева). Головним у цьому процесі, на нашу думку, є винайдення технології обробки каменю, її реалізацію у виробках і передачу цих знань іншим членам свого виробничого колективу. З цієї позиції, технології і виготовленні за їх допомогою знаряддя праці поступово змінювалися, ставали більш довершеними і головним у цьому ході еволюції матеріальної культури ставала зміна фізичного типу людини. Так, наприклад, засновником першої археологічної культури – олдованської були *Homo habilis* (людина вміла або пізні австралопітеки); ашельську культуру презентували *Homo erectus* (люди прямоходячі); середньопалеолітичній індустрії – *Homo sapiens Neanderthalensis* (неандертальці). Пізньопалеолітичний час – *Homo sapiens sapiens* (сучасна людина). Отже, слід охарактеризувати етапи антропогенезу та особливості фізичної будови вище зазначених представників.

Одним із найтриваліших періодів розвитку людства, по-праву, вважають часи раннього палеоліту. В цей час, відбулося розселення людства по майже всій території Старого світу, у тому числі й України. Домінуючою археологічною культурою цього часу була ашельська, яка також може бути умовно розділена на певні етапи розвитку, як-от ранній, середній і пізній. Готуючись до відповіді, потрібно її структурувати на певні складові: датування культури в межах України; основні науковці, які досліджували ашельські

пам'ятки в межах України (наприклад, П. Й. Борисковський, В. С. Гладілін, В. М. Степанчук та ін.); основні пам'ятки (наприклад, Межибіж, Королеве, Лука-Врублівецька та ін.); дати характеристики основних рис матеріальної культури (основні знаряддя праці); господарський уклад. Також, з огляду на певні хронологічні лакуни між давніми і пізніми пам'ятками слід виділити етапи заселення території України за ашельської доби, спробуйте визначити основні міграційні маршрути та поясність, чому, на вашу думку, територія України у проміжок біля 900-500 тис. років тому була незаселена.

Новий етап розвитку людини і її матеріальної культури припадає на середній палеоліт. Середній палеоліт є важливим етапом розвитку первісного суспільства та матеріальної культури людини. Саме з цією добою пов'язують поширення мустьєрської культурно-технологічної традиції, яку зазвичай пов'язують із неандертальськими популяціями. Для середнього палеоліту характерне вдосконалення техніки обробки каменю, зокрема поширення левалуазької техніки розщеплення, а також ускладнення форм господарської діяльності та соціальної організації первісних колективів. На території України пам'ятки середнього палеоліту найкраще досліджені у Криму та Середньому Подністрів'ї, хоча відомі також у Закарпатті, на Волині та в інших регіонах. Готуючись до відповіді, слід висвітлити хронологічні межі середнього палеоліту України; назвати основних дослідників мустьєрських пам'яток (Г. А. Бонч-Осмоловський, О. П. Черниш, В. М. Степанчук, О. С. Ситник, В. П. Чабай та ін.); охарактеризувати ключові пам'ятки (Киїк-Коба, Байрак-Коба, Молодове V, Пронятин та ін.) та їхнє значення для вивчення неандертальського населення. Окрему увагу потрібно приділити характеристиці основних рис матеріальної культури середнього палеоліту України: техніці обробки кременю, типам кам'яних виробів, локальним варіантам мустьєрської індустрії та особливостям використання природних ресурсів. Важливо також охарактеризувати господарський уклад населення, основу якого становило колективне полювання на великих тварин, та проаналізувати особливості поховальної обрядовості. При розгляді цього питання доцільно залучати аналогії з мустьєрськими пам'ятками Європи та Передньої Азії, що дозволяє краще зрозуміти розвиток духовної культури й поведінкових практик неандертальців.

Пізній палеоліт знаменується поширенням по усій території земної кулі людини сучасного фізичного типу з «готовою» общинно-ро-

довою організацією та своєрідним технокомплексом. перша періодизація пам'яток пізнього палеоліту була розроблена у другій половині XIX ст. у вигляді «еталонних» культур: оріньяцької, солютрейської і мадленської з відповідним хронологічним розподілом за принципом – ранній, середній і пізній етапи пізнього палеоліту. Приблизно у такому вигляді, ця періодизація існувала і у другій половині XX ст. З розвитком археологічних досліджень, в періодизації пам'яток пізнього палеоліту відбулися зміни. Сьогодні, ця схема має наступний розподіл – ранній, середній, пізній етапи (пора) та культури фінального палеоліту. Отже, слід висвітлити сучасну періодизацію і хронологію пам'яток пізнього палеоліту України. В контексті хронології і періодизації пам'яток пізнього палеоліту потрібно висвітлити основні археологічні культури у послідовності їх існування, що побутували на теренах України у той час. Розглядаючи окремі культури, відповідь потрібно структурувати на певні складові: датування і поширення культури в межах України; основні науковці, які досліджували ту чи іншу культуру; основні пам'ятки; дати характеристики основних рис і локальних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту України; дати характеристики господарському укладу та проаналізувати особливості поховальної обрядовості.

П'яте питання присвячено розгляду культурного поділу, періодизації мезолітичних пам'яток України та проблемам їх хронології. Мезоліт, або середньокам'яна доба, більшістю дослідників розглядається як перехідний період між пізнім палеолітом і неолітом. Це час кардинальних змін у природному середовищі, пов'язаних із початком голоцену, які безпосередньо вплинули на господарство первісних людських колективів. Зокрема, зникає так звана мамонтова мегафауна, а тваринний світ стає близьким до сучасного. З'являються нові технології обробки каменю, виникають нові типи мисливських знарядь, а кам'яна індустрія набуває яскраво вираженого мікролітичного характеру. Колективи первісних мисливців, збирачів і рибалок переходять до більш активного способу життя, що призводить до їх постійних переміщень. Саме з мезоліту чітко простежується регіональний розподіл археологічних пам'яток за технокомплексами та господарським укладом. Сучасна періодизація мезоліту включає як хронологічний поділ (традиційно на ранній і пізній етапи), так і культурно-територіальний (виділення Причорноморської (Азово-Чор-

номорської) та Балтійської провінцій). Однією з найактуальніших проблем сучасного мезолітознавства України залишається питання хронології мезолітичних культур, зокрема визначення часу їхнього початку та завершення. У зв'язку з цим важливо висвітлити сучасний стан хронології мезоліту на території України.

Шосте питання присвячено огляду і характеристиці основних культур мезоліту. Так, з огляду на культурно-територіальний поділ мезолітичних культур України, до Балтійської культурної провінції належать, зокрема, кудлаївська, яніславицька та зимівниківська культури, поширені переважно у лісовій та лісостеповій зонах України. До Причорноморської (Азово-Чорноморської) провінції відносять пам'ятки гребениківської, кукрекської, мурзак-кобинської, шпанської та донецької культур, що були поширені у степовій зоні, Криму та Приазов'ї. Кожну з культур доцільно розглядати окремо, звертаючи увагу на специфіку матеріальної культури та особливості адаптації населення до природного середовища. Розглядаючи окремі культури, слід структурувати відповідь за такими складовими: датування культури та ареал її поширення в межах України; основні дослідники, які зробили внесок у вивчення тієї чи іншої культури; найважливіші археологічні пам'ятки. Окрему увагу необхідно приділити характеристиці матеріальної культури, насамперед крем'яного інвентарю, мікролітичних комплексів, геометричних мікролітів, наконечників стріл, вкладнів та локальних варіантів культур, за умови, що вони виділяються у науковій літературі. Важливо також звернути увагу на типи поселень, особливості господарського укладу та адаптацію населення до різних природних зон. Завершуючи характеристику культур, доцільно проаналізувати способи ведення мисливства, рибальства та збиральництва, а також особливості освоєння природного середовища в умовах післяльодовикової доби.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Герасименко Н. П., Бончковський О. С., Рогозін Є. П., Бортник С. Ю., Ковтонюк О. В. та ін. Палеоекологія давньої людини на території України (палеоліт) : підручник-монографія. Київ : Прінт-Сервіс, 2022. 361 с.

Залізняка Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи. *Кам'яна доба України*. Київ : Шлях, 2009. Вип. 12. 278 с.

Залізняка Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14–25.

Залізняка Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. *Кам'яна доба України*. Київ : Шлях, 2008. Вип. 8. 184 с.

Залізняка Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (культурний поділ і періодизація). Київ : НаУКМА, 1999. 204 с.

Кухарчук Ю. В. Мезоліт України: сучасний стан вивчення. *Кам'яна доба України*. Київ : Шлях, 2010. Вип. 13. С. 194–257.

Малеєв Ю. М. Словник археологічних термінів : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Київ : Стиль, 1999. 120 с.

Сапожников І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14–31.

Сегеда С. П. Антропологія. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2009. 424 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства: посіб. для студ. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти історичного факультету денної форми навчання. Видання 2, доп. і перероблене. Кам'я-

нець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 270 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Баженов О. Матеріальна культура первісних людей: від кам'яного віку до розвитку металургії. *Вісник науки та освіти / Серія історична*. 2024. №4 (22). С. 1728–1745.

Баженов О. Л. Середній палеоліт України: історіографічний аспект. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : 2019. Вип. 12. С. 18–27.

Баженов О. Л. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 13–20.

Залізняка Л. Л. та ін. Палеоліт лісостепового межиріччя Дніпра та Південного Бугу. *XXXVII Lubelska konferencja «Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie» : streszczenia wystąpień*. Lublin, 2022. С. 8–9.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Кухарчук Ю. В. Сучасні уявлення про хронологічні межі та техніко-типологічний зміст середнього палеоліту. *Кам'яна доба України*. Вип. 16. Київ, 2015. С. 44–49.

Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. Вип. 17–18. 240 с.

Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

Мацкевий Л. Г. Печерні пам'ятки палеоліту та мезоліту у Верхньому Подністров'ї. *Археологія*. 2004. № 1. С. 3–18.

Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту та неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Кам'яна доба України*. 2005. Т. 7. С. 87–95.

Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 430 с.

Станко В. Н. Епоха мезоліту. *Давня історія України*. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. С. 114–156.

Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнахо-

дження решток викопних людей. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. 2006. С. 17–49.

Степанчук В. М., Матвіїшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазиненко С. П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 8. С. 34–46.

Ступак Д. В. Технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 / Д. В. Ступак ; Інститут археології НАН України ; наук. кер. Л. Л. Залізняка. Київ, 2017. 387 с.

Чабай В. П. Доля останніх неандертальців Східної Європи. *Археологія*. 2012. № 3. С. 5–26.

Черниш А. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. Київ : Наук. думка, 1975. 168 с.

Fagan B. M., Durrani N. In the beginning : an introduction to archaeology. 14th ed. New York : Routledge, 2020. 500 p.

Prehistoric Ukraine : from the first hunters to the first farmers / edited by Malcolm C. Lillie, Inna Potekhina ; with contributions by Vadim Stepanchuk, Leonid Zaliznyak [and others]. Oxford ; Philadelphia : Oxbow Books, 2020. 354 p.

The Cambridge encyclopedia of human evolution / Edited by Steve Jones, Robert Martin, and David Pilbeam ; executive editor, Sarah Bunn; foreword by Richard Dawkins. Cambridge [England] ; New York, NY, USA : Cambridge University Press, 1992. 506 p.

Запитання для самоконтролю

1. Які викопні представники людства були творцями олдувайської, ашельської та мустьєрської культур?

2. Які основні стоянки середнього палеоліту на території України ви можете назвати?

3. На які етапи (пори) розвитку поділяють культури пізнього палеоліту?

4. Охарактеризуйте культури ранньої пори пізнього палеоліту.

5. Охарактеризуйте культури середньої пори пізнього палеоліту.

6. Охарактеризуйте культури пізньої пори пізнього палеоліту.

7. Дайте характеристику культур фінального палеоліту.

8. Які категорії знарядь праці є типовими для пізнього палеоліту?

9. Чи простежуються відмінності в господарській діяльності між культурами Півночі, Заходу та Південного Сходу України в добу пізнього та фінального палеоліту?

10. Дайте характеристику мезоліту як перехідного історичного періоду між пізнім палеолітом і неолітом.

11. Назвіть і охарактеризуйте основні археологічні культури Причорноморської провінції.

12. Назвіть і охарактеризуйте основні археологічні культури Балтійської провінції.

13. Які категорії знарядь праці є типовими для мезолітичної доби?

14. Хто з вітчизняних археологів є ключовими дослідниками мезоліту України?

15. Назвіть найважливіші мезолітичні могильники, досліджені на території України.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3.

НЕОЛІТ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Теорії проникнення неолітичних культур на територію України.
2. Буго-Дністровська культура.
3. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
4. Сурсько-Дніпровська культура.
5. Дніпро-донецька культура.
6. Культура ямково-гребінцевої кераміки.

Неоліт знаменує собою кардинальні зміни у господарському розвитку людства. Головною віхою цього часу є перехід до відтворювального господарства, що складає зміст «Неолітичної революції». Зауважимо, що цей перехід не був одномоментним. Відтворювальні форми господарства, разом з мігрантами поступово проникали на територію Європи. Відомо три головні версії неолітизації території України: 1) автохтоністська; 2) південно-східна (з Передкавказзя та Прикаспію); 3) південно-західна (з Балкан через Подунав'я). Отже, ваше завдання висвітлити ці концепції.

Однією з найдавніших неолітичних культур на території України є буго-дністровська культура, яка сформувалася у межах VII–VI тис. до н. е. в межиріччі Південного Бугу та Дністра. Її виникнення пов'язане з культурною взаємодією місцевих мезолітичних мисливсько-рибальських спільнот із носіями ранніх землеробських неолітичних традицій Балкано-Дунайського культурного кола. У результаті цього синтезу сформувалася культура перехідного характеру, яка поєднувала елементи привласнювального та відтворювального господарства. Для буго-дністровської культури характерне поступове впровадження елементів землеробства та скотарства при збереженні значної ролі мисливства, рибацтва та збиральництва. Поселення зазвичай розташовувалися на берегах річок і склалися з невеликих жител легких конструкцій. Матеріальна культура представлена ліпною керамікою, кам'яними знаряддями праці та виробами з кістки, причому кераміка на ранніх етапах відзначається простими формами та мінімальним орнаментуванням. Важливою рисою буго-дністровської культури є її перехідний характер, що відображає поступовий перехід від привласнювальної до відтворювальної економіки. У пізніших

етапах спостерігається посилення впливів неолітичних землеробських культур, що сприяло подальшій трансформації господарства та розвитку енеолітичних культур регіону, зокрема трипільської культури.

Однією з найяскравіших і найбільш вивчених неолітичних культур Європи є культура лінійно-стрічкової кераміки. у період свого існування приблизно в 5500–4500 роках до н. е. (деякі дослідники розширюють межі до 5700–4800 рр. до н. е.), вона мала надзвичайно широке поширення на території Центральної та частини Східної Європи. Важливо звернути увагу на її походження, яке пов'язують із процесами неолітизації, що відбувалися під впливом ранніх землеробських культур Балкано-Дунайського регіону. Саме носії культури лінійно-стрічкової кераміки стали одними з перших землеробів у Центральній Європі, поширивши орне землеробство, скотарство та осілий спосіб життя на нові території. Характеризуючи матеріальну культуру, слід наголосити на типовій кераміці, оздобленій лінійним та стрічковим врізним орнаментом, від якого походить назва культури. Також варто згадати кам'яні знаряддя праці (зокрема шліфовані сокири, тесла), розвиток домашнього виробництва та відносно уніфікований характер матеріальної культури на великій території. Окрему увагу потрібно приділити поселенській структурі: для культури характерні невеликі довгі будинки каркасно-стовпової конструкції, згруповані у поселення, розташовані поблизу родючих земель і водних ресурсів. Це свідчить про стійкий осілий спосіб життя та високий рівень адаптації до землеробського господарства. Також доцільно зазначити, що культура лінійно-стрічкової кераміки відіграла вирішальну роль у неолітизації Європи, заклавши основи подальшого розвитку землеробських суспільств та вплинувши на формування наступних культурних комплексів Центральної та Східної Європи.

Сурсько-дніпровська культура є однією з ранніх неолітичних культур Південної України, що сформувалася на місцевій мезолітичній основі в умовах переходу до відтворювального господарства. Слід зазначити, що її пам'ятки датуються другою половиною VI – V тис. до н. е. та локалізуються переважно у середній течії Дніпра та в басейні річки Сури, що визначило назву культурного комплексу. Важливо підкреслити, що сурсько-дніпровська культура розвивалася в умовах активної взаємодії місцевих мисливсько-рибальських груп із впливами ранніх

землеробських неолітичних культур. Однак, на відміну від більшості синхронних неолітичних культур України, вона зберігала виразну специфіку та значну роль привласнювальних форм господарства. Перехід до елементів землеробства та скотарства відбувався поступово і нерівномірно. Характеризуючи поселенську систему, слід звернути увагу на вибір місцевостей для поселень: вони переважно розташовувалися на високих надзаплавних терасах річок, мисах та природно захищених ділянках, що свідчить про адаптацію до умов річкових долин і збереження традицій мобільного способу життя. Поселення, як правило, були невеликими та не мали ознак довготривалих стаціонарних поселень, характерних для розвинених землеробських культур. Особливу увагу необхідно приділити матеріальній культурі, зокрема кам'яному інвентарю. Для сурсько-дніпровської культури характерні своєрідні форми знарядь праці, зокрема шліфовані та ретушовані вироби, а також кам'яний посуд, що вирізняє її серед інших неолітичних культур України. Керамічний комплекс представлений ранніми формами ліпного посуду з відносно простим орнаментуванням. У підсумку доцільно зазначити, що сурсько-дніпровська культура є важливим етапом у процесі неолітизації Південно-Східної Європи, оскільки відображає перехідний характер розвитку суспільств, які поєднували традиції мезолітичного господарства з елементами раннього землеробства та скотарства.

Дніпро-донецька культура або Дніпро-донецька культурно-історична спільність є однією з найважливіших неолітичних культур України, що існувала впродовж близько 2 тисяч років (середина VI – IV тис. до н. е.). Вона охоплювала значні простори лісостепової зони Східної Європи, зокрема басейни Дніпра, Десни, Прип'яті та частково Дону, формуючи один із ключових культурних комплексів неолітичної доби регіону. Слід зазначити, що її формування пов'язане з місцевими мезолітичними мисливсько-рибальськими традиціями, які зазнавали впливів ранніх неолітичних культур, але зберігали виразну господарську та культурну самобутність. Це зумовило перехідний характер культури між мезолітом і неолітом. Важливо підкреслити, що основою господарства тривалий час залишалися привласнювальні форми: мисливство, рибацьтво та збиральництво. Землеробство і скотарство мали допоміжний характер і поступово посилювалися під впливом сусідніх неолітичних та енеолітичних культур. Характеризуючи

поселенську структуру, слід звернути увагу на розташування поселень у долинах річок і поблизу водойм. Вони мали переважно сезонний або напівосілий характер, без формування великих стаціонарних центрів. Житла були легкими, часто напівземлянкового типу. Особливу увагу слід приділити матеріальній культурі, представленій кам'яним і кістяним інвентарем (наконечники стріл, гарпуни, різці). Липна кераміка з'являється переважно на пізніх етапах і відзначається простою форм та слабким орнаментуванням, що відображає поступовий характер неолітичних змін. Важливим елементом є поховальний обряд, представлений ґрунтовими могильниками з використанням червоної охри, що свідчить про складні символічні уявлення та формування ранніх релігійних систем. У підсумку доцільно зазначити, що дніпро-донецька культура відіграла важливу роль у процесах неолітизації лісостепової зони Східної Європи, поєднуючи традиції мезолітичного господарства з поступовим засвоєнням неолітичних інновацій та впливаючи на формування наступних культурних комплексів енеолітичної доби.

Культура ямково-гребінцевої кераміки (ямково-гребінцевий культурний горизонт) належить до неолітичних культурних комплексів Північної та Східної Європи і датується переважно V–III тис. до н. е. Вона охоплювала території від Скандинавії до Уральських гір і лісової зони Лівобережної України, формуючи один із найбільших культурних горизонтів лісової смуги Євразії. Слід зазначити, що це не була єдина етнічна спільність, а широкий археологічний горизонт, об'єднаний спільними рисами матеріальної культури, насамперед кераміки. Назва походить від ямкових втиснень і гребінцевого штампованого орнаменту, що є його основною ознакою. Важливо підкреслити, що носії культури переважно перебували на етапі привласнювального господарства. Основу становили мисливство, рибальство та збиральництво, тоді як відтворювальні форми господарства мали обмежений і пізній характер, зумовлений зовнішніми впливами. Матеріальна культура представлена липним посудом із ямково-гребінцевим орнаментом та кам'яними й кістяними знаряддями: наконечниками стріл, гарпунами, ножами та скребачками. Поселення мали сезонний або напівосілий характер і розташовувалися переважно поблизу водойм. Поховальні практики є різноманітними та регіонально неоднорідними, що свідчить про відсутність єдиної ритуальної системи.

У підсумку культура ямково-гребінцевої кераміки є важливим неолітичним культурним горизонтом Північної та Східної Європи, що відображає адаптацію мисливсько-рибальських суспільств до природного середовища та поступові зміни їхнього господарського укладу.

Таким чином, готуючи відповіді, рекомендується структурувати матеріал наступним чином: висвітлити хронологію та періодизацію конкретної культури, назвати основних дослідників та визначити ареал поширення її найважливіші пам'ятки на території України, дати характеристики матеріальної культури (зокрема речового інвентарю, керамічного комплексу та житлобудівництва), охарактеризувати господарський уклад населення, а також особливості поховальної обрядовості.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Залізняка Л. Л. Мезоліт і неоліт Полісся. Київ : Наукова думка, 1990. 184 с.

Залізняка Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації». *Магістеріум. Археологічні студії*. 2018. Вип. 70. С. 4–16.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту України. *Кам'яна доба України*. 2010. Вип. 13. С. 229–253.

Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2001. 138 с.

Товкайло М. Т. Неоліт Степового Побужжя. Київ : Шлях, 2005. 161 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти історичного факультету денної форми навчання. Видання 2, доп. і перероблене. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 270 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сісін Я. І., 2016. 371 с.

Баженов О. Матеріальна культура первісних людей: від кам'яного віку до розвитку металургії. *Вісник науки та освіти / Серія історична*. 2024. №4 (22). С. 1728–1745.

Гаскевич Д. Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія*. 2014. № 4. С. 3–17.

Гаскевич Д. Л. Матеріали буго-дністровської неолітичної культури долини Дністра в межах України. *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 3 (28). С. 22–38.

Залізняка Л. Л., Сорокун А. А., Переверзєв С. В., Хоптинець І. М. Неолітизація київського Подніпров'я у світлі нових досліджень. *Археологія*. 2016. № 1. С. 3–18.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України. *Археологія*. 1996. №2. С. 3–17.

Ленартович О. Житлово-господарські об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки верхнього Подністер'я і західного Побужжя. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012. Вип. 16. С. 55–80.

Ленартович О. Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2009. Вип. 12. С. 226–261.

Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

Мотиль Р. Глиняний посуд епохи неоліту на теренах України. *Народознавчі зошити*. 2011. № 4. С. 629–634.

Ногін Є. В. Неоліт Північно-Східної України : Наукова монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.

Ногін Є. В. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 3–9.

Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. 265 с.

Охріменко Г., Локайчук С. Духовна культура первісного населення: навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 188 с.

Потехіна І. Д. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України. *Археологічні дослідження в Україні 2016* / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ, 2018. С. 345–347.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. Київ : Наукова думка, 1968. 258 с.

Сапожніков І. В., Сапожнікова Г. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту й неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2005. Т. 12. С. 14–27.

Prehistoric Ukraine : from the first hunters to the first farmers / edited by Malcolm C. Lillie, Inna Potekhina ; with contributions by Vadim Stepanchuk, Leonid Zaliznyak [and others]. Oxford ; Philadelphia : Oxbow Books, 2020. 354 p.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «неолітична революція» та поясніть його значення для розвитку людства.

2. Охарактеризуйте розвиток продуктивних сил у неолітичну епоху на території України.

3. Які фази розвитку виділяють у Буго-Дністровській культурі?

4. У чому полягає особливість керамічного комплексу культури лінійно-стрічкової кераміки?

5. У чому полягає особливість керамічного посуду сурсько-дніпровської культури?

6. Чому Дніпро-Донецьку культуру визначають як Дніпро-Донецьку історико-культурну спільність?

7. Який вплив Дніпро-Донецька культура здійснила на сусідні археологічні культури і в чому цей вплив простежується?

8. У чому полягає особливість керамічного комплексу культури ямково-гребінцевої кераміки?

9. Який вплив культура ямково-гребінцевої кераміки здійснила на сусідні археологічні культури і в чому цей вплив проявляється?

10. Які основні теорії походження та проникнення неолітичних культур на територію України існують у сучасній археологічній науці?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №5.

ЕНЕОЛІТ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Трипільська культура. Проблеми періодизації і хронології.
2. Характеристика основних етапів розвитку трипільської культури.
3. Пам'ятки культури Гумельниця.
4. Середньостогівська культура.
5. Культура лійчастого посуду.
6. Культура кулястих амфор.
7. Ямна культурно-історична спільність.

Однією з найяскравіших і найвідоміших археологічних культур України є трипільська культура (Трипілля–Кукутень), яку по праву вважають однією з провідних давньоземлеробських культур кам'яно-мідної доби (енеоліту) Європи. Зважаючи на значну територію поширення та тривалий період існування культури, у сучасній історіографії досі тривають дискусії щодо хронології трипільських пам'яток та їхньої періодизації. Особливо актуальним є питання синхронізації трипільських пам'яток України з пам'ятками культури Кукутень на території Румунії. При підготовці відповіді рекомендується висвітлити такі аспекти: історію відкриття трипільської культури, основних дослідників, територію її поширення, а також сучасний стан проблем хронології та періодизації.

Трипільська культура існувала наприкінці VI – на початку III тис. до н. е. на території сучасних України, Молдови та Румунії. Її розвиток традиційно поділяють на ранній, середній і пізній етапи, кожен із яких мав власні особливості господарства, поселенської структури, матеріальної культури та духовного життя.

Розглядаючи ранній етап, слід звернути увагу на формування культури та початкове поширення носіїв трипільської культури у межах Подністров'я і басейну Південного Бугу. Для цього періоду характерні невеликі поселення, переважання землеробсько-скотарського господарства, розвиток ліпної кераміки та збереження значної кількості неолітичних рис. Кераміка раннього Трипілля прикрашалася врізним орнаментом і простими елементами розпису, а житла будувалися переважно з дерева та глини.

При характеристиці середнього етапу необхідно підкреслити період найбільшого розквіту трипільської культури. Саме в цей час відбулося значне розширення ареалу, зростання чисельності населення та поява великих поселень, так званих поселень-протоміст, окремі з яких могли налічувати сотні жител. Господарство досягло високого рівня розвитку: удосконалювалися землеробство, скотарство та ремесла, зокрема гончарство і обробка міді. Для кераміки цього часу характерний складний мальований орнамент із використанням червоного, чорного та білого кольорів. Важливе місце займали антропоморфна пластика, розвинені релігійні уявлення та культові практики, пов'язані з аграрною символікою.

Висвітлюючи пізній етап розвитку трипільської культури, варто звернути увагу на поступові трансформації у господарстві та поселенській структурі. Посилюється роль скотарства, зростає мобільність частини населення, зменшуються розміри поселень і спрощується матеріальна культура. У цей період посилюються контакти носіїв трипільської культури зі степовими скотарськими спільнотами, зокрема середньостогівської та ямної культур. Це супроводжувалося змінами у господарстві, побуті та світоглядних уявленнях населення. Наприкінці III тис. до н. е. трипільська культура поступово занепадає і зникає як окрема археологічна спільнота.

У підсумку доцільно зазначити, що розвиток трипільської культури відображає складні процеси становлення та еволюції землеробських суспільств енеолітичної доби. Її пам'ятки мають виняткове значення для вивчення соціально-економічного розвитку, міжкультурних контактів і духовного життя населення давньої Європи.

Культуру Гумельниця відносять до кола осіло-землеробських культур епохи енеоліту Балкано-Дунайського регіону, що існували у V тис. до н. е. Її носії заселяли території сучасної Румунії, Болгарії, Молдови, формуючи таким чином, одну з найрозвиненіших землеробських спільнот мідно-кам'яної доби Південно-Східної Європи. В межах України культура Гумельниця представлена невеликим анклавом пам'яток Болград-Алдень у Нижньому Подунав'ї, переважно на території сучасної Одеської області. Ця локальна група сформувалася під потужним впливом балкано-дунайського культурного середовища та демонструє тісні контакти між населенням Подунав'я і степово-лісостеповими районами Північного Причорномор'я. Пам'ятки

Болград-Алдень мають важливе значення для вивчення процесів культурної взаємодії, поширення енеолітичних технологій і формування міжрегіональних зв'язків у добу міді.

Середньостогівська культура (або Середньостогівська культурно-історична область) належить до кола енеолітичних культур степової зони Східної Європи та датується серединою IV – серединою III тис. до н. е. Її пам'ятки були поширені у степовому Придніпров'ї, Приазов'ї, басейні Сіверського Дінця та Нижньому Подонні, охоплюючи значні території сучасної України. Назва культури походить від поселення Середній Стіг поблизу Запоріжжя, де були вперше досліджені характерні археологічні матеріали. Вона розглядається як одна з ключових культур у формуванні степових скотарських суспільств та важлива ланка у розвитку культур доби ранньої бронзи.

Культура лійчастого посуду є доволі масштабним явищем європейської археології мідно-кам'яної доби. Вона утворилася наприкінці V – на початку IV тис. до н. е. у межиріччі Одера та Вісли, на території сучасних Німеччини й Польщі на основі місцевих мезолітичних племен під впливом наддунайських неолітичних культур. Має декілька локальних варіантів, зокрема на території України (у Волинській та Львівській областях). Культура лійчастого посуду мала декілька локальних груп, зокрема й на території сучасної України, в межах Волині та Верхнього Подністрів'я. Пам'ятки цього культурного кола відображають східне поширення центральноєвропейських енеолітичних традицій та активні контакти носіїв культури лійчастого посуду з місцевими неолітичними й трипільськими спільнотами. Матеріали з території України мають важливе значення для вивчення міжкультурних взаємозв'язків, процесів поширення землеробсько-скотарського господарства та культурних трансформацій у Центральній-Східній Європі доби енеоліту.

Культура кулястих амфор належить до кола культур пізнього енеоліту та датується переважно другою половиною IV – початком III тис. до н. е. Її назва походить від характерної форми керамічного посуду – кулястих амфор із вузькою шийкою та кількома вушками. Пам'ятки цієї культури поширені на значних територіях Центральної та Східної Європи, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Чехії, Західній Білорусі, Північній Румунії та Молдові. На території України культура кулястих амфор була поширена на Поліссі, у лісостеповому Правобере

режжі та межиріччі Пруту і Серету. Її пам'ятки представлені поселеннями, похованнями та окремими знахідками, які відображають активні контакти населення Центральної Європи з місцевими енеолітичними спільнотами. Українські матеріали культури кулястих амфор мають важливе значення для вивчення міжкультурних взаємозв'язків і процесів культурної взаємодії у Центрально-Східній Європі доби пізнього енеоліту.

Ямна культурно-історична спільність (ямна культура) є перехідною культурою між пізнім енеолітом (мідно-кам'яною добою) і ранньою бронзовою добою на теренах Північного Причорномор'я. Її хронологічні межі за каліброваними радіовуглецевими датами становлять приблизно 3200/3100 – 2500/2400 років до н. е. Культура була поширена в степовій і лісостеповій зонах Східної та Центральної Європи – від Приуралля на сході до Балканського півострова на заході. Назва походить від характерного типу поховальних споруд – прямокутних ям під курганными насипами. Населення ямної культури підтримувало активні контакти з племенами Північного Кавказу, Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи. Багато дослідників пов'язують її з ранньою фазою розвитку індоіранської, а в ширшому розумінні – індоєвропейської мовної спільноти.

Таким чином, готуючи відповіді, рекомендується структурувати матеріал наступним чином: висвітлити хронологію та періодизацію культур, назвати основних дослідників та визначити ареал поширення й найважливіші пам'ятки на території України, дати характеристику матеріальної культури (зокрема речового інвентарю, керамічного комплексу та житлобудівництва), охарактеризувати господарський уклад населення, а також особливості поховальної обрядовості.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Харків : Фоліо, 2008. 414 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Давня історія України. Т. 1 : Первісне суспільство / відп. ред. В. М. Станко ; редкол.: П. П. Толочко (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. 558 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т.1. Кн.1. / Гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. 703 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т.1. Кн.2. / Н. Б. Бурдо [та ін.]; гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ. 2004. 319 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Охріменко Г., Склярєнко Н., Маркус І., Локайчук С., Романчук О. Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 428 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти історичного факультету денної форми навчання. Видання 2, доп. і перероблене. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 270 с.

Баженов О. Матеріальна культура первісних людей: від кам'яного віку до розвитку металургії. *Вісник науки та освіти / Серія історична*. 2024. №4 (22). С. 1728–1745.

Відейко М. Дослідження трипільської культури: пошуки, досягнення, проблеми (2005-2011). *Розбудова держави*. 2012. №1. С. 42–58.

Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. Київ, 2002. 144 с.

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків : Фоліо, 2007. 413 с.

Гавінський А. В. Нові дані до вивчення культури лійчастого посуду. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2011. Вип. 15. С. 363–370.

Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця : Антекс-УЛТД, 1995. 304 с.

Данилів М. Історія дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 14. С. 494–505.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України. *Археологія*. 1996. №2. С. 3–17.

Іванов М. С. Українські металургійні центри доби енеоліту – ранньої бронзи: історія та сучасний стан дослідження. *Шевченківське літо – 2022*. Київ : Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 12–17.

Іванова С. В. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV–III тис. до н. е.). *Археологія*. 2015. № 4. С. 3–21.

Іванова С. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру. *Записки історичного факультету 31 випуск 2020 : збірник наукових праць*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. С. 17–39.

Кадров С., Малеев Ю., Шміт М. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування. *Археологія*. 2000. № 1. С. 17–34.

Мельник О. О., Стеблина І. О. Ямна культура середньої течії Інгульця. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2013. 100 с.

Народи і культури нижнього Дунаю в давнину. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ізмаїл, 23-26 серпня 2018 р.). Ізмаїл, 2018. 195 с.

Самойлюк В. О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури. *Археологія*. 2009. № 4. С. 26–37.

Сегеда С. Людність Трипілля за даними антропології. *Розбудова держави*. 2012. №1. С. 59–68.

Телегін Д. Я. Середнєостогівська культура епохи міді. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.

Lazaridis I., Patterson N., Anthony D., Vyazov L., et al. The genetic origin of the Indo-Europeans. *Nature*. 2025. Vol. 639, № 8053. P. 132–142.

Szmyt M. Between west and east people of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC. *Baltic-Pontic Studies*. 2010. Vol. 8. 351 p.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте трипільську глиняну пластику та її художні особливості.
2. Опишіть архітектуру трипільського будинку та основні типи жител.
3. У який період розвитку трипільської культури з'являється мальована кераміка і які особливості вона має?
4. З чим пов'язана назва культури Гумельниця і де вона була поширена?
5. Яка роль гумельницьких племен у формуванні енеолітичних культур Південно-Західної України?
6. Представники якої культури вперше в Європі приручили коня для верхової їзди?
7. Які особливості поховальних комплексів культури кулястих амфор?
8. Який предмет є найбільш характерним для поховальних комплексів ямної культури?
9. У чому полягають основні відмінності між раннім і пізнім етапами розвитку трипільської культури?
10. Яке значення мала ямна культурно-історична спільність у процесі формування культур ранньої бронзи на території України?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №6.

ДОБА БРОНЗИ

ПЛАН

1. Культури лісостепового Правобережжя України:
 - городоцько-здовбицька, стжижовська культури;
 - середньодніпровська культура;
 - тшинецьке культурне коло;
 - білогрудівська культура;
 - культура Ноа.
2. Культури Півдня та Лівобережжя України:
 - катакомбна історико-культурна спільність;
 - культура багатоваликової кераміки (бабинська);
 - зрубна, сабатинівська, білозерська культури.
3. Культури Закарпаття:
 - культура Отомань;
 - станівська культура.

Традиційно добу бронзи умовно поділяють на три хронологічні періоди – ранній, середній і пізній. Крім того, з урахуванням територіального розподілу та домінуючого господарського укладу на території України можна виділити кілька основних зон: Лісостепове Правобережжя, Степову зону Півдня, Лівобережжя та, окремо, регіон Закарпаття. Отже, перше питання присвячене розгляду основних культур Лісостепового Правобережжя України.

Виятково важливими для розуміння бронзової доби Західної Волині, Малопольщі та Подністров'я є проблеми постшнурового періоду – часу існування та співіснування кількох археологічних культур: межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, частково бабинської та, ймовірно, тшинецько-комарівської. Водночас пам'ятки перших двох культур (МК та ГЗК) на ранніх етапах виявляють значну подібність, що породжує активну наукову дискусію щодо їхньої культурної самостійності. Не менш складною залишається проблема еволюції та походження цих культур. Городоцько-здовбицька культура започатковує ранній і середній етапи бронзової доби на території Західної Волині та півдня Західного Полісся (Рівненська, Волинська, частково Львівська області та південно-східна Польща).

Стжижовська культура є унікальним етнокультурним явищем середини доби бронзи на території Волині. Ймовірно, що початковий її ареал формування знаходився у межиріччі Стиру та Горині. Приблизно в XXII ст. до н. е. на теренах Західної Волині на основі прийшлого зі сходу катакомбного населення поступово формується стжижовська культура. За новішими датуваннями, існування культури припадає на 2000-1950 рр. до н. е. Її формування відбувалося на підґрунті етнокультурних зв'язків культури шнурової кераміки, культури кулястих амфор, середньодніпровської культури, але «степова традиція» в цьому випадку стала домінуючою. Певний вплив на її становлення мали також городоцька-здовбицька та межановицька культури. Важливо підкреслити, що основу господарства становили скотарство і землеробство. Поселення розташовувалися переважно поблизу річок та на підвищених ділянках місцевості. Житла були невеликими, наземного або частково заглибленого типу. Характеризуючи матеріальну культуру, слід звернути увагу на кераміку, оздоблену шнуровим орнаментом, а також кам'яні бойові сокири, крем'яні знаряддя та поодинокі металеві вироби. Поєднання рис шнурової та степової традицій є однією з головних особливостей стжижовської культури. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду. Поховання здійснювалися переважно у ґрунтових могильниках, однак зустрічаються і курганні поховання, часто у скорченому положенні, що зближує стжижовську культуру зі степовими культурами ранньої бронзової доби. У підсумку слід зазначити, що стжижовська культура є важливим культурним комплексом ранньої бронзової доби Волині, який відображає активні етнокультурні контакти між населенням Центрально-Східної Європи та степового Причорномор'я

Середньодніпровська культура належить до культур ранньої бронзової доби й була поширена у Верхньому та Середньому Подніпров'ї, а також у басейні Десни на території сучасної України, Білорусі та частково Росії. Її пам'ятки датуються переважно кінцем III – початком II тис. до н. е. і пов'язані з широким культурним колом шнурової кераміки Центрально-Східної Європи. Варто зазначити, що формування середньодніпровської культури відбувалося у межах Середнього Подніпров'я, звідки її носії поступово поширювалися у північні райони Верхнього Подніпров'я та басейн Десни. В основі культури поєднувалися місцеві енеолітичні традиції та впливи культур шнурової

кераміки, що визначило своєрідність її матеріальної культури та поховального обряду. Важливо підкреслити, що основу господарства становило скотарство, доповнене землеробством, мисливством і рибальством. Поселення розташовувалися переважно поблизу річок та склалися з невеликих жител наземного або напівземлянкового типу. Характеризуючи матеріальну культуру, слід звернути увагу на кераміку, прикрашену шнуровим орнаментом, а також кам'яні бойові сокири, крем'яні знаряддя праці та окремі бронзові вироби. Саме шнуровий орнамент є однією з головних ознак, що поєднує середньодніпровську культуру з ширшим культурним колом шнурової кераміки. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду. Поховання здійснювалися переважно під курганами або у ґрунтових могильниках, часто у скорченому положенні, із використанням вохри та супровідного інвентарю. Це свідчить про спільність окремих ритуальних традицій з іншими культурами шнурової кераміки. У підсумку слід зазначити, що середньодніпровська культура є важливим археологічним комплексом ранньої бронзової доби Східної Європи, який відображає процеси поширення культур шнурової кераміки, формування нових господарських моделей та активних міжкультурних контактів у регіоні.

Тшинецьке культурне коло (тшинецько-комарівсько-сосницька культурно-історична спільність, або тшинецько-комарівська культура) – це група споріднених археологічних культур пізнього бронзового віку, поширених у лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи (території Польщі, України (Галичина, Волинь, Буковина, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянизна), Білорусі, Росії (Брянщина), Румунії (Румунська Молдова), Молдови, Литви; окремі пам'ятки зафіксовані в Латвії та Естонії). Вирізняються лісова та лісостепова лінії розвитку. Ареал тшинецького культурного кола розподіляється на західний (басейн Балтійського моря) та східний (басейн Чорного моря) масиви. До західного масиву належить тшинецька культура (групи лубенська, опатовська, любельська, мазовецько-подляська, німанська). До східного масиву входять комарівська культура (групи комарівська, волинська, киево-черкаська, подільська, Костіша) та сосницька культура (групи прип'ятська, киево-житомирська, сосницька, північнополіська, русаковицька); перша пов'язана з лісостеповими ландшафтами, друга – з лісовими. Час існування тшинецького культурного кола

охоплює все II-ге тис. до н. е.; класичний період датується XVI–XIII ст. до н. е. Комарівська і тшинецька культури мають дуже багато спільних рис у типах знарядь праці, кераміки, прикрас, поховальному обряді тощо. Інколи ці дві культури, між пам'ятками яких навіть не завжди вдається провести точне територіальне розмежування, зараховують до однієї, тшинецько-комарівської культури.

Комарівські племена жили переважно на більш південних територіях, у Прикарпатті та південній частині Волині, а тшинецькі – в долині Середнього Дніпра, басейні Прип'яті в межах України і Білорусі і далі на захід на території Польщі. Пам'ятки, споріднені з тшинецькими, відомі і на схід від Дніпра, в басейні Десни і Сейму. Варто зазначити, що формування цієї спільності відбувалося на основі місцевих традицій культур шнурової кераміки та за участю впливів попередніх культур ранньої бронзової доби. Попри значну територіальну протяжність, тшинецькі та комарівські пам'ятки мають багато спільних рис у господарстві, поховальному обряді та матеріальній культурі. Характеризуючи матеріальну культуру, слід звернути увагу на ліпну кераміку з врізним, наліпним і валяковим орнаментом, а також бронзові прикраси, знаряддя праці та окремі види озброєння. Значного розвитку набули бронзолivarне ремесло та міжрегіональні обміни. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду. Для тшинецько-комарівської спільності характерними були як ґрунтові поховання, так і курганні могильники. У багатьох випадках простежується обряд кремації, що зближує ці культури з центральноевропейськими традиціями доби бронзи. У підсумку слід зазначити, що тшинецько-комарівська культурно-історична спільність є важливим археологічним явищем середньої бронзової доби Центрально-Східної Європи, яке відображає процеси культурної інтеграції, розвитку продуктивного господарства та активних контактів між населенням лісостепової та центральноевропейської зон.

Білогрудівська культура належить до культур пізньої бронзової доби й була поширена у лісостеповій Правобережній Україні між Дністром і Дніпром. Її пам'ятки датуються переважно кінцем II – початком I тис. до н. е. Формування білогрудівської культури відбувалося переважно на основі комарівської та тшинецької культур за участю місцевих і частково степових культурних впливів. Варто зазначити, що білогрудівська культура є одним із важливих етапів розвитку

населення Правобережного Лісостепу наприкінці бронзової доби. Її виникнення відображає процеси трансформації тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності та формування нових локальних культурних традицій. Характеризуючи матеріальну культуру, слід звернути увагу на ліпну кераміку з валиковим, врізним і наліпним орнаментом, а також бронзові прикраси, зняряддя праці та окремі предмети озброєння. Для білогрудівської культури характерний подальший розвиток бронзолivarного ремесла та активні контакти з населенням сусідніх регіонів. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду. Відомі ґрунтові поховання та окремі курганні комплекси, у яких простежуються традиції попередніх тшинецько-комарівських культур і нові риси, пов'язані з пізньобронзовими культурними процесами. У підсумку потрібно зазначити, що білогрудівська культура є важливим археологічним комплексом пізньої бронзової доби Правобережної України, який відображає процеси культурної еволюції населення лісостепової зони та формування передумов для подальших ранньозалізних культур регіону.

Культура Ноа (Ноуа) також відноситься до культур часів пізньої бронзи. Датується часом 1250–1000 рр. до н. е. В межах України культура Ноа займала територію Середнього і Верхнього Подністров'я, північну частину Західного Поділля (Тернопільщина: Волів, Козлів, Охрімівці, Грицивці) та Волинь (Рівненська область: Крем'янець, Дубно, Костянець та ін.). Окрім України, пам'ятки цієї культури виявлено в центральній і східній Румунії, в Молдові. Слід зазначити, що культура Ноа є одним із важливих археологічних комплексів пізньої бронзової доби Карпато-Дністровського регіону. Її формування пов'язане з розвитком місцевих традицій середньої та пізньої бронзи з помітними впливами степових культур, зокрема білозерського кола, що зумовило специфічний характер матеріальної культури та господарства. Важливо підкреслити, що носії культури Ноа перебували на етапі розвиненого скотарського господарства з додатковими елементами землеробства. Основу економіки становило переважно відгінне скотарство, що зумовлювало певну рухливість населення та відносно невелику щільність поселень. Характеризуючи матеріальну культуру, слід звернути увагу на ліпну кераміку з простими формами та орнаментом у вигляді насічок, наліпів і канелюр. Бронзові вироби представлені переважно зняряддями праці, прикрасами та окремими

ми предметами озброєння, що свідчить про розвиток металургії та активні міжрегіональні контакти. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду. Для культури Ноа характерні як ґрунтові поховання, так і курганні комплекси, у яких простежуються традиції кремації або тілопокладення залежно від локальних варіантів. Це свідчить про значну внутрішню варіативність ритуальних практик. У підсумку слід зазначити, що культура Ноа є важливим компонентом культурного розвитку пізньої бронзової доби Південно-Східної Європи, який відображає процеси трансформації бронзових суспільств, посилення ролі скотарства та формування нових регіональних культурних традицій у Карпато-Дністровському ареалі.

Друге питання присвячено культурам Півдня та Лівобережжя України. Головними культурами, що презентують людність цього часу є катакомбна історико-культурна спільність (катакомбна культура), культура багатоваликової кераміки (бабинська культура), зрубна, сабатинівська та білозірська культури.

Катакомбну історико-культурну спільність розглядають як групу археологічних культур середнього бронзового віку. Її пам'ятки були поширені в степовій і лісостеповій смузі від правобережжя Волги і Кавказу до Дніпра та пониззя Дунаю та репрезентована численними могилами-курганами, в яких поховання були влаштовані в катакомбах-підбоях, зроблених у стінах могильних ям. Культура виникає внаслідок трансформації ямної культурно-історичної спільності, зумовленої внутрішнім розвитком і посиленнями контактами з землеробсько-скотарськими культурами передньоазійського кола, насамперед Кавказу. Останні активно сприяли формативності та створенню оригінальних типів у матеріальній і духовній культурі населення катакомбної історико-культурної спільності, приналежного до індоіранської гілки індоєвропейців.

Культура багатоваликової кераміки (бабинська культура) – це культура початку пізнього бронзового віку, що виникає внаслідок трансформації культур катакомбної культурно-історичної спільності, посиленої контактами із щойно сформованими культурними утвореннями Волго-Уралля. Поширена в степовій і лісостеповій зонах від Дону до Пруту (притока Дунаю). У Криму та пониззі Дону в цей час створюється споріднена культура – кам'янсько-лівенцівська з кам'яними житлами та фортечними мурами. Варто підкреслити,

що культура багатоваликової кераміки (бабинська культура) характеризується як складне та неоднорідне археологічне явище, яке об'єднує низку локальних груп із відносно спільними рисами матеріальної культури. Її пам'ятки датуються переважно XVII–XIII ст. до н. е., що відповідає початку та розвиненому етапу пізньої бронзової доби. Характеризуючи поселенську структуру, необхідно звернути увагу на значну регіональну варіативність. Поселення розташовувалися переважно на річкових терасах, у долинах річок та на природно захищених ділянках. Житла були наземного або напівземляного типу, часто невеликі за розмірами, що відповідає напівосілому способу життя. Окрему увагу слід приділити матеріальній культурі. Для бабинської культури характерна ліпна кераміка з багаторядними валиками, насічками та іншими рельєфними елементами, що є її головною діагностичною ознакою. Бронзовий інвентар представлений знаряддями праці, прикрасами та окремими предметами озброєння, що свідчить про розвиток металургії та широкі міжрегіональні контакти. Також відзначити, що у межах культурного ареалу бабинської культури простежуються контакти з сусідніми степовими та лісостеповими культурами, а також впливи культур Волго-Уральського регіону. Це зумовило значну культурну динаміку та формування локальних варіантів культури. У підсумку слід зазначити, що культура багатоваликової кераміки (бабинська культура) є важливим явищем початку пізньої бронзової доби Східної Європи, яке відображає процеси трансформації катакомбного світу, посилення міжрегіональних зв'язків та формування нових соціально-економічних моделей у степовій і лісостеповій зонах.

Зрубна культура або зрубна історико-культурна спільність – це етнокультурне утворення доби пізньої бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.), що було поширене у степовій та лісостеповій смузі Східної Європи від Уралу на сході до річки Дніпро на заході, від річки Кама й правих приток Оки на півночі до азово-чорноморських степів на півдні. Вона формується на базі покровської та бережнівсько-маївської культур. Представники зрубно-історико-культурної спільності належали до давньоіранської мовної спільноти, виробили оригінальну знакову систему, мали диференційовану соціальну структуру. Слід зазначити, що основу господарства зрубно-історико-культурної спільності становило розвинене скотарство, насамперед відгінного типу, яке забезпечувало високу

мобільність населення. Землеробство також існувало, однак відіграло допоміжну роль і було зосереджене переважно у лісостепових районах. Характеризуючи поселення, необхідно підкреслити їх відносно невеликі розміри та розташування поблизу річкових долин і водних ресурсів. Житла мали наземний або напівземлянковий характер, будувалися з дерева та глини, що відповідало умовам кочово-осілого способу життя. Матеріальна культура представлена ліпною керамікою з геометричним орнаментом, а також виробами з бронзи: ножами, сокирами, наконечниками списів, прикрасами. Для зрубної спільності характерний високий рівень розвитку бронзоліварного виробництва та широкі міжрегіональні контакти. Особливу увагу слід приділити поховальній обрядовості. Найхарактернішою рисою є підкурганні поховання у зрубних (дерев'яних) конструкціях (зрубках), від чого походить назва культури. Поширеними були як тілопокладення, так і кремація, що свідчить про певну ритуальну варіативність. У підсумку варто зазначити, що зрубна культура є одним із найважливіших археологічних явищ пізньої бронзової доби Східної Європи, яке відображає розвиток кочово-скотарських суспільств, формування складної соціальної організації та активні культурні контакти у степовому поясі Європи.

Сабатинівську культуру відносять до періоду пізньої бронзової доби (переважно XIV–XII ст. до н. е.), що була поширена в степовій смузі Північного Причорномор'я від Дунаю до Приазов'я та Північного Криму. Варто зазначити, що у формуванні цієї культури значну роль відігравали традиції культури багатоваликової кераміки, а також інші пізньобронзові степові культурні компоненти. Вона виникла в умовах складних етнокультурних взаємодій у Північному Причорномор'ї. Важливо підкреслити, що сабатинівська культура підтримувала активні міжрегіональні контакти з карпато-трансильванськими та дунайськими металургійними центрами, а на сході – зі зрубною культурно-історичною спільністю. Це сприяло розвитку обміну металевими виробами, технологіями та елементами матеріальної культури. У підсумку слід зазначити, що сабатинівська культура є важливим компонентом пізньої бронзової доби Північного Причорномор'я, який відображає інтенсивні культурні зв'язки степових суспільств та розвиток металургійних традицій у регіоні.

Білозерську культуру відносять до часів фінальної бронзи (XII–X ст. до н. е.), що була поширена в степовій смузі України та Молдови. Ок-

ремі пам'ятки представлені на Нижньому Доні, на території Кубані та Криму, що свідчить про її широкі міжрегіональні контакти. Варто зазначити, що основними заняттями населення були скотарство та землеробство, при цьому провідну роль відіграло скотарство, зокрема відгінного типу. Важливого розвитку набули також металообробка та бронзоліварне виробництво, що характерно для пізньої бронзової доби степової зони. Характеризуючи походження білозерської культури, необхідно підкреслити його дискусійність. Більшість дослідників пов'язує її формування з трансформацією місцевих пізньобронзових традицій, насамперед зрубної та частково катакомбної культур, а також із впливами суміжних степових культурних груп. У підсумку слід зазначити, що білозерська культура є важливим компонентом фінальної бронзової доби Північного Причорномор'я, який відображає процеси культурної перебудови степових суспільств наприкінці бронзового віку та формування передумов для ранньої залізної доби.

Третє питання присвячено культурам бронзового часу на території Закарпаття де існували культура Отомань та станівська культура. Культуру Отомань вважають однією із найяскравіших археологічних культур доби середньої бронзи Південнокарпатського регіону. Вона займала терени Закарпаття (Берегове, Дідове, Дякове), Східної Словаччини, Північно-Східної Угорщини та Північно-Західної Румунії. Пам'ятки представлені укріпленими й неукріпленими поселеннями, городищами та скарбами бронзових і золотих речей. Племена цієї культури мали розвинене орне землеробство та скотарство, металургію бронзи, розвинені торгові та культурні зв'язки з егейським світом.

Станівська культура (культура Сучу-де-Сус–Станове; у Румунії – культура Сучу-де-Сус, в Угорщині – культура Фельшьосоч) належить до культур пізньої бронзової доби та була поширена на території Українського Закарпаття, Східної Словаччини, Північно-Східної Угорщини та Північно-Західної Румунії. Її пам'ятки датуються переважно XIV–XI ст. до н. е. і представлені поселеннями, могильниками та скарбами бронзових виробів. Варто зазначити, що станівська культура входила до культурного кола полів поховальних урн, для якого характерним був обряд кремації, часто із поміщенням решток у керамічні урни. Це свідчить про включення населення Карпатського регіону до загальноєвропейських культурних процесів пізньої бронзової

доби. Важливо вказати на високий рівень розвитку бронзоліварного ремесла. На території культури виявлено численні бронзові сокири, серпи, ножі, прикраси та предмети озброєння, що свідчить про активний розвиток металургії та міжрегіональних контактів. Значна кількість скарбів бронзових виробів вказує на важливу роль Закарпаття у системі карпатських комунікаційних зв'язків. Характеризуючи поселення, слід звернути увагу на їх розташування у долинах річок та на природно захищених підвищеннях. Основу господарства становили землеробство, скотарство та ремесла. Матеріальна культура представлена переважно добре вигладженою ліпною керамікою, прикрашеною врізним і канелюрованим орнаментом. У підсумку слід зазначити, що станівська культура є важливим археологічним комплексом пізньої бронзової доби Карпатського регіону, який відображає процеси культурної інтеграції населення Закарпаття до центральноєвропейського культурного кола полів поховальних урн.

Таким чином, готуючи відповіді, рекомендується структурувати матеріал наступним чином: висвітлити хронологію та періодизацію культур, назвати основних дослідників та визначити ареал поширення й найважливіші пам'ятки на території України, дати характеристику матеріальної культури (зокрема речового інвентарю, керамічного комплексу та житлобудівництва), охарактеризувати господарський уклад населення, а також особливості поховальної обрядовості.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Давня історія України. Т.1 : Первісне суспільство / відп. ред. В. М. Станко ; редкол.: П. П. Толочко (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. 558 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Малеєв Ю. М. Словник археологічних термінів : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Київ : Стиль, 1999. 120 с.

Охріменко Г., Скляренко Н., Маркус І., Локайчук С., Романчук О. Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 428 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: Частина І. Луганськ : Шлях, 2001. 76 с.

Бунятян К. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація. *Археологія*. 2008. № 3. С. 10–20.

Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби бронзи. *Археологія*. 2013. № 1. С. 33–50.

Гордієнко Р. О. Нові пам'ятки середньодніпровської культури у межиріччі Сейму та Псла. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2013. Вип. 53. С. 22–27.

Іванова С., Тоцев Г. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та можливість контактів. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство*. 2018. Вип. 2. С. 108–126.

Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України. Львів, 2006. 176 с.

Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ : Наукова думка, 1985. 162 с.

Литвиненко Р. О. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С. Н. Братченка (до 70-річчя вченого). *Археологія*. 2007. № 3. С. 116–119.

Литвиненко Р. О. Бабинська культурогенеза. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 2 (39). С. 59–70.

Литвиненко Р. О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабині. *Матеріали та дослідження з археології східної України*. 2009. №. 9. С. 44–90.

Литвиненко Р. О. Пам'ятки типу Бабине III: від культури до культурного кола. *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 15/16. Донецьк : Вид-во Дон. ун-ту, 2008. С. 342–354.

Матвієнко Л. В. Білозерська археологічна культура в Степовому Побужжі. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 31–35.

Матвієнко Л. В. Господарча діяльність населення Північного Причорномор'я (на прикладі Сабатинівської культури). *Південний архів. Сер. : Історичні науки*. 2008. Вип. 28-29. С. 107–112.

Охріменко Г. В., Локайчук С. М. Означення культур епохи бронзи на Волині. *Нариси культури давньої Волині*. Луцьк, 2006. С. 309–312.

Охріменко Г. В., Склярєнко Н. В., Локайчук С. М. Городоцько-здовбицька культура на території Північно-Західної України. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 28. С. 115–129.

Охріменко Г. В., Склярєнко Н. В., Локайчук С. М. Етнокультурні процеси на території Західної Волині за доби бронзи : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 404 с.

Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк, 2007. С. 277–305.

Охріменко Г. В., Склярєнко Н. В., Локайчук С. М. Стжижовська культура: історико-культурологічний та мистецький аспекти : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 414 с.

Отрощенко В. В. До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2001. Вип. 6. С. 69–75.

Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001. 287 с.

Пелешишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів, 1998. Т. 1. С. 160–172.

Пелешишин М. А. Нові поселення стжижовської культури на Волині. *Археологія*. 1971. Вип. 1. С. 89–103.

Піотровська П. Матеріали до вивчення поховальної обрядовості тшинецької культури на території Польщі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2010. Вип. 13. С. 92–136.

Самоліук В. О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури. *Археологія*. 2009. № 4. С. 26–37.

Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 208 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які археологічні культури входили до блоку культур шнурової кераміки на території Правобережної України?
2. Від назв яких епонімних пам'яток походить назва городоцько-здовбицької культури?
3. Який напрям господарства був провідним для стжижовської культури?
4. Які головні типи кам'яних виробів характерні для середньодніпровської культури?
5. Які локальні групи виділяють у межах тшинецького культурного кола?
6. Що таке зольники і яке їхнє значення для вивчення білогородівської культури?
7. Звідки походить назва катакомбної культури та що вона відображає?
8. У чому полягають основні відмінності між локальними групами зрубної культури на території України?
9. Які особливості матеріальної культури (кераміка, поховальний обряд) характерні для культури багатоваликової кераміки (бабинської)?
10. Які риси культури Отомань та станівської культури відображають вплив центральноєвропейських і балкано-карпатських традицій на Закарпатті?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7.
РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК. ПЕРЕДСКІФСЬКИЙ ПЕРІОД.
ГРЕЦЬКІ МІСТА-КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
ПЛАН

1. Періодизація культур раннього залізного віку України.
2. Кіммерійська культура.
3. Черноліська культура.
4. Фракійський гальштат, Лужицька та Висоцька культури.
5. Причини та етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я.
6. Березань та Ольвія.
7. Тіра і Ніконій.
8. Херсонес та Керкінітіда

Ранній залізний вік знаменує собою власне історичний період, відомості про який ми частково отримуємо з писемних джерел, починаючи з Гомера і завершуємо античними авторами. На підставі цих описів, ми дізнаємося про найдавніший «історичний» народ кіммерійців, скіфів, грецькі поліси Північного Причорномор'я та Криму, сарматів та ін. Ці відомості, дають нам уяву про соціальну структуру цих народів, суспільні відносини, їхню «живу» історію, назви місцин та самоназви народів, особливості поховальної обрядовості, що, безумовно, доповнює археологічні дослідження їхніх старожитностей.

Отже, перше питання присвячене періодизації культур раннього залізного віку України. Під час підготовки цього питання слід враховувати, що в археології України основний акцент робиться на культурно-історичній періодизації раннього залізного віку (XII ст. до н. е. – IV ст. н. е.), попри загальну тричленну схему залізного віку (ранній, середній, пізній). Відповідь доцільно вибудовувати послідовно, виділяючи основні етапи: передскіфський (кіммерійський), скіфський, латенський, сарматський та римський час, із обов'язковим урахуванням їх часткової синхронності. Передскіфський період (XII–VII ст. до н. е.) характеризується кіммерійською культурою, а також черноліською, білогрудівською, висоцькою, лужицькою культурами та пам'ятками гальштатського кола. Скіфський період (VII–III ст. до н. е.) охоплює як степову, так і лісостепову Скіфію, включаючи регіональні групи та мілоградську культуру Полісся. Латенський компонент (IV–I ст. до н. е.)

представлений пшеворською, зарубинецькою та поєнешти-лукацівською культурами, що відображають інтеграцію території України в центральноєвропейський культурний простір. Античний блок репрезентований грецькими містами Північного Причорномор'я та Криму: Ольвія, Тіра, Херсонес Таврійський, Пантікапей, які існують синхронно зі скіфським і сарматським світом та формують окремих, але інтегрований культурний пласт. Сарматський період (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) представлений сарматськими пам'ятками степової України та пізньоскіфськими комплексами Нижнього Подніпров'я і Криму. Римський час (I–IV ст. н. е.) завершує цей етап і поділяється на ранньоримський та пізньоримський періоди. Він представлений пізньозарубинецькою, липицькою, зубрицькою, вельбарською, черняхівською та київською культурами.

Друге питання присвячене розгляду киммерійської культури, яка представлена старожитностями раннього залізного віку та відображає два основні хронологічні етапи розвитку – ранній і пізній, пов'язані відповідно з пам'ятками чорногорівського та новочеркаського типів. Підготовку до цього питання слід починати з усвідомлення того, що киммерійці є найдавнішим населенням степової зони України раннього залізного віку, відомим як за писемними джерелами (асирійські клинописи, праці Геродота та Страбона), так і за археологічними матеріалами. У відповіді необхідно коротко охарактеризувати джерельну базу вивчення киммерійців, звернувши увагу на поєднання античної традиції та археологічних даних, а також на дискусійність питань їх походження та етнічної належності. Важливим є висвітлення процесу формування киммерійської культури, який пов'язується з пізнім етапом сабатинівської та білозерської культур бронзової доби, а також впливами зрубної культурної спільності. Ареал поширення киммерійських пам'яток охоплює степову зону України з локальними варіантами: Придніпровським; Дунайсько-Дністровським; Орельсько-Самарським; Кримським; Південно-Бузьким; Східноукраїнським.

Третє питання присвячене розгляду чорноліської культури, яка належить до кола археологічних культур передскіфського (ранньозалізного) періоду та є важливою складовою формування культурного середовища лісостепової зони України. Підготовку до цього питання варто починати з визначення хронологічних меж та місця чорно-

ліської культури в загальній періодизації раннього залізного віку. Вона датується приблизно XI–VII ст. до н. е. та розглядається як одна з ключових землеробських культур лісостепу доби раннього заліза. У відповіді необхідно охарактеризувати генезу чорноліської культури, звернувши увагу на її формування на основі місцевих традицій пізньої бронзової доби та взаємодію з сусідніми культурними спільнотами степу і Центральної Європи. Важливим є визначення ареалу поширення культури, який охоплює Правобережний та частково Лівобережний лісостеп України з концентрацією пам'яток у басейнах середнього Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Окремо слід звернути увагу на особливості поселень, які представлені городищами та відкритими селищами. Матеріальну культуру доцільно розглядати через її основні компоненти: керамічний комплекс (переважно ліпний посуд різних форм), житлобудівництво (наземні та напівземлянкові житла), а також знаряддя праці та побутові вироби, пов'язані з осілим землеробським господарством. Господарський уклад базувався на орному землеробстві та скотарстві, що відображає осілий характер населення та відносно високий рівень розвитку господарства. Поховальна обрядовість представлена переважно ґрунтовими могильниками з трупопокладеннями, що свідчить про стабільні землеробські традиції та відмінність від синхронних кочових культур степу.

Четверте питання присвячено передскіфським пам'яткам Правобережного лісостепу та прилеглих територій. В межах цього часу тут виділяють фракійський гальштат, лужицьку та висоцьку культури. Фракійський гальштат, в межах України представлений, зокрема, східним варіантом культури Гава-Голіград, який охоплював території Подунав'я, Молдови, Середнього та Верхнього Подністров'я, а також Північної Буковини. Він розглядається як частина ширшого культурного комплексу раннього залізного віку Європи. Лужицька культура представлена переважно на північно-західних окраїнах регіону, тоді як висоцька культура була поширена в межах Правобережного лісостепу України. Ці культури формують важливий компонент передскіфського культурного середовища та відображають складні процеси взаємодії населення Центральної та Східної Європи. Слід зазначити, що на відміну від степової частини України, населення цих культурних утворень вело переважно осілий землеробсько-скотар-

ський спосіб господарювання. Це визначало стабільність поселень та відносно високу щільність заселення території. Характеризуючи матеріальну культуру, необхідно звернути увагу на розвиток керамічного виробництва, металургії заліза на ранніх етапах та наявність укріплених поселень. Важливе місце займали також ритуальні комплекси та поховальні пам'ятки, що свідчать про складні соціальні структури.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я посідали вагоме місце в історичному розвитку території сучасної України. Виникнувши внаслідок грецької колонізації на північному узбережжі Чорного моря у VII–VI ст. до н. е., вони впродовж тривалого часу залишалися складовою частиною античного світу, зберігаючи тісні зв'язки з центрами Середземномор'я, а згодом – із Боспорським царством, Римською та Візантійською імперіями. Водночас ці поліси функціонували в умовах постійної взаємодії з місцевим населенням – скіфами, таврами, сарматами та іншими племенами, що зумовило формування своєрідного культурного середовища. Тривале співіснування і контакти античних центрів із автохтонним населенням сприяли поширенню елементів античної культури в регіоні, що проявилось у змінах господарського укладу, ремесел, торгівлі та соціальних відносин. У результаті цього культурного взаємовпливу історичний розвиток місцевих спільнот набував більш інтенсивного та динамічного характеру. Тому, відповідаючи на п'яте питання, варто розпочати з розуміння загальних причин грецької колонізації Північного Причорномор'я як складного історичного процесу, зумовленого поєднанням економічних, соціально-демографічних і політичних чинників у самій Греції. Особливу увагу потрібно звернути на перенаселення окремих полісів, потребу в нових земельних ресурсах, розвиток ремесла і торгівлі, а також внутрішньополітичні конфлікти, які стимулювали вихід населення за межі Балканської Греції. Окремо необхідно опрацювати етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я, яких традиційно виділяють чотири: перший – середина VII ст. до н. е.; другий – перша половина – середина VI ст. до н. е.; третій – друга половина VI – початок V ст. до н. е.; четвертий – кінець V ст. до н. е. Кожен із них пов'язаний з освоєнням греками окремих регіонів Північного Причорномор'я – від Північно-Західного узбережжя на ранніх стадіях до території Криму на завершальному етапі (зокрема, із заснуванням

Херсонесу). Крім того, необхідно виокремити провідні грецькі поліси, які брали активну участь у колонізаційних процесах у цьому регіоні, та визначити їхню роль у формуванні мережі античних поселень Північного Причорномор'я.

Березань та Ольвію доцільно розглядати як ключові археологічні комплекси Нижнього Побужжя, що відображають ранні та розвинені етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я та формування античної міської цивілізації в регіоні. Березань має виняткове значення як один із найдавніших колонізаційних пунктів, що функціонував на етапі становлення грецької присутності у Північному Причорномор'ї (переважно архаїчний період). Тут зафіксовано ранні горизонти заселення, представлені архаїчною керамікою, залишками житлових і господарських споруд, а також матеріалами, що свідчать про початкові форми релігійно-культової практики. Важливо підкреслити, що Березань виконувала роль транзитного та опорного пункту в процесі освоєння узбережжя, поєднуючи функції поселення, торгівельно-обмінного центру та сакрального простору. Водночас Ольвія є одним із найбільш репрезентативних багатошарових археологічних об'єктів античного світу в Північному Причорномор'ї. У її межах чітко простежується послідовний розвиток поліса – від ранньої апоїкії (поселення) до сформованого міського центру з розвинутою соціальною, економічною та політичною структурою. Для Ольвії характерні регулярна планувальна організація міста, наявність агори як адміністративно-економічного центру, ремісничі квартали, культові споруди, а також розвинена система некрополя, що відображає складну соціальну стратифікацію населення. Особливу увагу необхідно приділити стратиграфії та планіграфії цих пам'яток, які дозволяють реконструювати послідовність заселення, етапи містобудівного розвитку та трансформації просторової структури поселень. Завдяки цим даним можливо простежити як еволюцію окремих архітектурних комплексів, так і загальні тенденції розвитку античного міста в умовах колоніального середовища. У підсумку слід зазначити, що Березань та Ольвія є ключовими археологічними центрами для вивчення процесів грецької колонізації, становлення полісної організації та культурної взаємодії античного світу з місцевим населенням Північного Причорномор'я.

Тіра і Ніконій розглядаються як ключові елементи дністровського регіонального археологічного комплексу, що репрезентує систему

античних міст і поселень у Нижньому Подністрів'ї та суміжних територіях Північно-Західного Причорномор'я. Їх археологічне вивчення дозволяє реконструювати мережу малих і середніх центрів, які функціонували в умовах інтенсивних економічних, культурних і політичних контактів із місцевим населенням. Особливу увагу потрібно приділити фортифікаційним системам цих поселень, що відображають етапи їх розвитку, рівень організації оборони та характер загроз у регіоні. Не менш важливими є ремісничі комплекси, які свідчать про спеціалізацію виробництва, розвиток гончарства, металообробки та інших видів ремесел. Значний інтерес становить співвідношення грецької та автохтонної керамічної традиції, що дозволяє простежити процеси культурної взаємодії, асиміляції та взаємного впливу різних етнокультурних груп. Водночас Тіру і Ніконій необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку з сільською округою (хорою), яка забезпечувала міські центри аграрною продукцією, сировиною та трудовими ресурсами. Хора включала систему дрібних поселень, господарських ділянок та виробничих зон, що формували економічну основу функціонування полісів. Окреме значення мають прилеглі поселення Нижнього Подністрів'я, які виступали проміжною ланкою між античними центрами та місцевим населенням, забезпечуючи обмін товарами, технологіями та культурними практиками. У цьому контексті Тіра і Ніконій постають як інтегровані елементи складної регіональної системи, що поєднувала міські центри, сільську округу та автохтонне середовище в єдиний господарсько-культурний простір.

Херсонес і Керкінітіда є ключовими пам'ятками античної археології Західного Криму, що дозволяють простежити особливості розвитку грецьких міських центрів у регіоні та їх взаємодію з навколишнім середовищем. Херсонес вирізняється високим рівнем археологічної збереженості, що дає змогу комплексно реконструювати його міську структуру: квартали житлової забудови, вуличну мережу, оборонні споруди, культові комплекси та некрополі. Важливе значення мають багатошарові стратиграфічні розрізи, які дозволяють простежити безперервні етапи розвитку міста від моменту заснування до пізньоантичного періоду. Керкінітіда, як менш масштабний центр, є важливою для розуміння системи ієрархії поселень, функціонального поділу території та регіональної організації античного заселення Західного Криму.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 575 с.

Давня історія України : у трьох томах. Том 2 : Скіфо-антична доба / редкол. : П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. ; відп. ред. тому С. Д. Крижицький. Київ : Наукова думка, 1998. 494 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Зубар В. М. Античний світ Північного Причорномор'я : нариси істор. та соц.-економ. розвитку: навч. посіб. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 320 с.

Малеев Ю. М. Словник археологічних термінів : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Київ : Стиль, 1999. 120 с.

Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 2: Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Бандрівський М. Поселенські структури голіградської культури і основні критерії їх виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2013. Вип. 17. С. 73–110.

Бандрівський М. С. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся реабілітація культури українського гальштату? *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2005. Вип. 8. С. 311–321.

Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 193–247.

Буйських А. В. Найраніша кераміка з Борисфена (за матеріалами розкопок В. В. Лапіна). *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 3. С. 46–53.

Вівсяна І. Історична географія чорноліської культури. *Etniak: науковий щоквартальний журнал*. 2021. № 4(32). С. 19–28.

Ільчишин В. В. Про групу пам'яток висоцької культури на півночі західного Поділля. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 2. С. 111–117.

Козленко Р. О. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*. 2016. № 2. С. 78–87.

Котенко В. В. Міжетнічні контакти в елліністичному Причорномор'ї: північне порубіжжя хори Херсонеса Таврійського та світ варварів за археологічними джерелами. *Дриновський збірник*. Софія – Харків, 2020. Т. XIII. С. 23–29.

Котенко В., Кушнір А., Шейко І. Гончарство античних Ольвії та Борисфена: джерельна база і методика досліджень. *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022* : тези конференції, 27 січня 2022 року. Київ : НаУКМА, 2022. С. 50–56.

Крапівіна В. В. Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди : монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. 358 с.

Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ : Наукова думка, 1985. 162 с.

Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністрів'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

Некрополь Херсонеса Таврійського. Нові сторінки в історії досліджень / О. Рішняк [та ін.] ; [пер. англ. Зайшла Н. О.] = Necropolis of Chersonesos Tauric. New pages in the history of research / O. Rishnyak [et al.]. Львів, 2012. 123 с.

Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Київ : КНУКіМ, 2007. 149 с.

Онищук Я. З історії дослідження пам'яток висоцької культури в межириччі Західного Бугу та Ікви. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2005. Вип. 8. С. 283–293.

Остапюк О., Охріменко Г. Пам'ятки лужицької культури на Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Луцьк, 2015. Вип. 55. С. 25–31.

Пам'ятки гальштатського періоду в межириччі Вісли, Дністра і Прип'яті / відп. редактор Л. І. Крушельницька). Київ : Наукова думка, 1993. 322 с.

Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького). Київ : Стародавній світ, 2017. 292 с.

Пефтіць Д. М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури. *Наукові записки НаУКМА : Історичні науки*. 2004. Том 27. С. 10–13.

Секерська Н. М., Буйських А. В. Про час заснування Ніконія (за матеріалами східногрецької кераміки). *Археологія*. 2018. № 1. С. 37–44.

Скржинська М. В. Античні свята в містах Північного Причорномор'я. Київ : Наш час, 2011. 304 с.

Скржинська М. В. До взаємин скіфів із греками в Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2017. № 2. С. 13–23.

Шевченко Т. М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса. Київ : Ін-т археол. НАН України, 2011. 511 с.

Запитання для самоконтролю

1. За якими критеріями здійснюється періодизація раннього залізного віку України?

2. Які археологічні культури репрезентують передскіфський період?

3. У чому полягають основні риси кіммерійської культури?

4. Які основні гіпотези щодо походження та етнокультурної належності кіммерійської культури існують у сучасній археології?

5. Визначте хронологічні межі та ареал поширення чорноліської культури?

6. Що характеризує поселення та керамічний комплекс чорноліської культури?

7. Що розуміють під фракійським гальштатом і де він простежується на території України?

8. Визначте основні риси матеріальної культури та поховального обряду лужицької культури та її впливи на західноукраїнські території?

9. Які характерні особливості поселень і поховальних пам'яток висоцької культури та її локалізація?

10. Вкажіть на основні відмінності між чорноліською, лужицькою та висоцькою культурами?

11. Поясніть причини грецької колонізації Північного Причорномор'я?

12. Скільки можна виділити хвиль грецької колонізації Північного Причорномор'я та які регіони освоювалися на різних її етапах?

13. Яке значення має острів Березань для вивчення ранніх етапів колонізації?

14. Які риси матеріальної культури Ольвії відображають її полісний статус?

15. У чому полягає специфіка археологічних комплексів Тіри та Ніконію в контексті дністровського регіону?

16. Які риси міської структури та господарської організації простежуються у Херсонесі та Керкинітіді?

17. У чому полягає роль хори та сільської периферії в економіці античних полісів Північного Причорномор'я?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 8.
СКІФСЬКА ДОБА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.
САРМАТСЬКИЙ ЧАС

ПЛАН

1. Скіфські пам'ятки України.
2. Матеріальна культура.
3. Поховальна обрядовість.
4. Сарматські пам'ятки.
5. Пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму.

Одним із найяскравіших в історичному плані періодів в історії України є часи Великої Скіфії. Увірвавшись на територію України, скіфи підкорили місцеві племена та започаткували свою оригінальну матеріальну культуру. Тема охоплює як загальноісторичні процеси, так і регіональні особливості культурного розвитку, що дозволяє сформувати цілісне уявлення про динаміку кочових і осілих спільнот у степовій та лісостеповій зонах України. Водночас вона передбачає розгляд наступного етапу історичного розвитку регіону – сарматського часу, коли сарматські племена поступово витіснили скіфів з більшості степових територій Північного Причорномор'я та стали домінуючим населенням у широкому ареалі від Дону до Дністра, суттєво трансформували етнокультурну ситуацію раннього залізного віку.

У першому питанні необхідно розглянути скіфські пам'ятки України в їх територіальному та культурному різноманітті. Важливо показати історичні умови появи скіфів у Північному Причорномор'ї, їх взаємодію з місцевим населенням та формування культурного комплексу, який у античній традиції відомий як Велика Скіфія. Окрему увагу слід приділити античним письмовим джерелам, насамперед Геродоту, та співвідношенню їхніх свідчень з археологічними даними. Доцільно охарактеризувати основні локальні групи скіфських пам'яток, зокрема Київське Подніпров'я, Східне і Західне Поділля, Ворсклинський регіон, басейн Сіверського Дінця та Посулля, акцентуючи на регіональних особливостях та культурних відмінностях у межах єдиного скіфського світу.

У другому питанні розглядається матеріальна культура скіфів як основне джерело реконструкції їхнього господарства, побуту та світоглядних уявлень. Слід охарактеризувати основні категорії ре-

чового комплексу, що традиційно узагальнюються поняттям скіфської тріади: озброєння, кінська зброя та елементи звіриного стилю в мистецтві. Окрім цього, необхідно розглянути керамічний посуд місцевого виробництва та імпортовані античні вироби, елементи побутового інвентарю. Особливу увагу варто приділити ювелірному мистецтву та феномену скіфського звіриного стилю як художньо-ідеологічному явищу, що відображає уявлення про світ і соціальну структуру суспільства. Доцільно також розглянути знаряддя праці та їх значення для господарської діяльності скіфів, включаючи як кочові, так і осілі форми господарювання.

Третє питання присвячене поховальній обрядовості скіфів, яка є одним із найінформативніших археологічних джерел для реконструкції соціальної структури та ідеології. Потрібно розкрити основні риси поховального обряду, його варіативність та соціальну диференціацію. Поховальні комплекси доцільно розглядати у межах трьох умовних груп: поховання рядових членів суспільства, заможної частини населення та еліти. Особливу увагу слід приділити курганам скіфської аристократії Степової Скіфії, серед яких Мельгунівський (Литий) курган, Солоха, Чортомлик, Куль-Оба, Гайманова Могила, Товста Могила та інші, що відображають високий рівень соціальної стратифікації та складність ритуальних практик.

У четвертому питанні розглядаються сарматські пам'ятки як наступний етап культурно-історичного розвитку степового населення після скіфів. Необхідно висвітлити процес формування сарматських племен, їх хронологію та основні етапи розселення на території України. Важливо звернути увагу на ареал поширення сарматських пам'яток, який охоплює степову зону, басейни Сіверського Дінця, Середнього Подніпров'я, Південного Бугу та Дністра. Основним джерелом для вивчення сарматів залишаються поховальні комплекси, тому слід охарактеризувати їхню структуру, інвентар, особливості поховального обряду та соціальні аспекти. Окремо варто звернути увагу на матеріальну культуру сарматів, її відмінності та спадкоємність щодо скіфської традиції.

П'яте питання присвячене пізньоскіфським пам'яткам Нижнього Дніпра та Криму як особливого феномену трансформації скіфської культури в умовах сарматського тиску та елліністичних впливів. Слід висвітлити процес осідання частини скіфського населення, зміни

у їхньому господарському укладі та соціальній організації. Особливу увагу необхідно приділити Малій Скіфії в Криму з центром у Неаполі Скіфському, а також політичній історії цього утворення та діяльності відомих правителів, зокрема Агара, Скілура та Палака. Важливо охарактеризувати основні археологічні пам'ятки, особливості матеріальної культури та процеси культурної взаємодії з грецьким та сарматським світом, що визначили специфіку пізньоскіфського етапу.

Таким чином, готуючи відповіді, рекомендується структурувати матеріал наступним чином: висвітлити хронологію та періодизацію культур, назвати основних дослідників та визначити ареал поширення й найважливіші пам'ятки на території України, дати характеристику матеріальної культури (зокрема речового інвентарю, керамічного комплексу та житлобудівництва), охарактеризувати господарський уклад населення, а також особливості поховальної обрядовості.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізника. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 575 с.

Давня історія України : у трьох томах. Том 2 : Скіфо-антична доба / редкол. : П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. ; відп. ред. тому С. Д. Крижицький. Київ : Наукова думка, 1998. 494 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Малеєв Ю. М. Словник археологічних термінів : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Київ : Стиль, 1999. 120 с.

Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін прес, 2005. 102 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Болтрик Ю. В., Шелехань О. В. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою Могилами (стєпова північна периферія Великої Білозерки). *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 1. С. 80–113.

Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Кн. 2. Львів, 2010. Т. 260. С. 7–23.

Гречко Д. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ : Ін-т археології НАН України, 2010. 286 с.

Гречко Д. Поховальний обряд Дніпровського лісостєпового Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 1. С. 20–44.

Гречко Д. С. Основні етапи історії населення Дніпровського лісостєпового Лівобережжя середини VII – початку III ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 4. С. 27–50.

Гречко Д. С. Про особливі види поховань у населення східноєвропейського Лісостєпу VII–IV ст. до н. е. *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*. 2016. № 13. С. 181–200.

Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у середньому Подністрів'ї. *Археологія*. 2022. № 4. С. 83–104.

Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Курган скіфського часу біля с. Малинівці на Поділлі. *Археологія і давня історія України*. Київ : ІА НАН України, 2023. Вип. 2 (47). С. 162–173.

Дараган М. Н. Перегляд основ хронології передскіфського та ранньоскіфського часу Північного Причорномор'я. *Археологія*. 2005. № 2. С. 12–18.

Дзиговський О. М. Культура сарматів північно-західного Причорномор'я. Одеса : Гермес, 2000. 169 с.

Дзиговський О. М. Сармати на заході стєпового Причорномор'я наприкінці I ст. до н. е. – першій половині IV ст. н. е. Київ : ІА НАНУ, 1993. 204 с.

Зубар В. М. Сармати, населення Таврики і Херсонес у I ст. н. е. *Археологія*. 2003. № 2. С. 25–41.

Іллінська В. А. Кургани скіфського часу Посульсько-Донецького лісостепу. *Археологія*. 1962. Т. XIV. С. 52–75.

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ : Наукова думка, 1967. 186 с.

Крютченко О. О. На кордоні зі степом. Південна група городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. *Археологія і давня історія України*. Київ : ІА НАН України, 2018. Вип. 2 (27). С. 64–76.

Максименко В. Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1983. 224 с.

Могилон О. Д. Гуцал В. А., Редвинці – вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі. *Археологія*. 2023. № 1. С. 86–110.

Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ : Темпора, 2005. 192 с.

Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ : Наукова думка, 1979. 250 с.

Мурзін В. Ю. Більське городище та місто Гелон. *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков, 2011. С. 220–224.

Мурзін В. Ю. Про північні межі Геродотової Скіфії. *Археологія*. 2013. № 2. С. 29–33.

Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище. Київ; Гамбург; Полтава, 1999. 104 с.

Пефтіць Д. М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури. *Наукові записки НАУКМА : Історичні науки*. 2004. Том 27. С. 10–13.

Рудич Т. О. Населення лісостепової зони України в скіфську добу. *Археологія*. 2020. № 3. С. 40–52.

Рудич Т. О. Пізні скіфи: формування складу населення за матеріалами антропології. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 3. С. 476–488.

Симоненко О. В. Нарис українського сарматознавства. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 2 (31). С. 171–182.

Симоненко О. В., Дзনেладзе О. С., Сікоза Д. М. Атлас пізньоскіфських пам'яток Низового Дніпра. Київ, 2024. 214 с.

Скорий С. А., Білозор В. П., Супруненко О. Б., Кулатова І. М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища: колективна монографія. Київ : ТОВ «Майдан», 2019. 372 с.

Фіалко О. Є., Болтрик Ю. В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ : ІА НАНУ, 2003. 152 с.

Яковенко Є. В. Скіфи Східного Криму в V–III ст. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 148 с.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке скіфська тріада і які її складові?
2. Які характерні риси має кам'яна скульптура скіфів і яке її можливе функціональне призначення?
3. Які основні групи скіфських пам'яток виділяються на території України та чим вони відрізняються між собою?
4. На які етапи (періоди) поділяється сарматська доба і які їхні хронологічні межі?
5. У чому полягають основні особливості матеріальної культури скіфів у порівнянні з іншими племенами раннього залізного віку?
6. Які типи поховальних споруд характерні для скіфського населення і що вони можуть свідчити про соціальну структуру суспільства?
7. Яку інформацію про скіфів можна отримати з письмових джерел античних авторів і які їхні обмеження як історичного джерела?
8. Які зміни відбулися в Північному Причорномор'ї внаслідок появи сарматських племен?
9. Які основні риси сарматської матеріальної та поховальної культури можна виділити на території України?
10. Що таке пізньоскіфська культура Нижнього Дніпра та Криму і в чому полягають її особливості порівняно з класичною скіфською добою?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

**СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 9.
РАННІ ТА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ СЛОВ'ЯНИ
ТА СУМІЖНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ І ТИС. ДО н. е. – ДРУГА ПОЛОВИНА І ТИС. н. е.)
ПЛАН**

1. Латенська культура.
2. Пшеворська та зарубинецька культури.
3. Черняхівська культура.
4. Київська культура.
5. Празько-Корчацька культура.
6. Пеньківська культура.
7. Лука-Райковецька культура.
8. Волинцівська та Роменська культури.

Латенська культура є однією з найяскравіших археологічних культур раннього залізного віку Європи, що була поширена на території Західної та Центральної Європи. Її пам'ятки датуються переважно V–I ст. до н. е. і традиційно пов'язуються з кельтськими племенами. На території України класичні латенські пам'ятки безпосередньо представлені переважно у Закарпатті, яке входило до сфери поширення кельтського культурного світу. Тут виявлено поселення, могильники та окремі знахідки, що демонструють характерні риси латенської матеріальної культури: високоякісну гончарну кераміку, залізну зброю, прикраси та ремісничі вироби. Варто зазначити, що вплив латенської культури значно виходив за межі Закарпаття. Її елементи простежуються у матеріальній культурі низки археологічних культур України, зокрема пшеворської, зарубинецької та частково липицької. Це проявлялося у поширенні нових типів озброєння, прикрас, технологій обробки металу, а також окремих рис керамічного виробництва. Латенські впливи були пов'язані не лише з міграціями окремих кельтських груп, а й з активними торговельними та культурними контактами між населенням Центральної Європи та територією сучасної України. Через Карпатський регіон відбувалося проникнення нових технологій, ремісничих традицій і предметів престижного споживання. Окрему увагу необхідно приділити розвитку металургії та залізообробки, які у латенському середовищі досягли високого рівня. Саме через латенські контакти на українських

землях поширювалися окремі технологічні новації раннього залізного віку. У підсумку слід зазначити, що латенська культура відіграла важливу роль у культурних процесах раннього залізного віку на території України, сприяючи поширенню центральноєвропейських культурних впливів, розвитку ремесел та формуванню міжрегіональних контактів у Карпатському та лісостеповому регіонах.

Пшеворська культура є однією з провідних археологічних культур пізнього передримського та римського часу Центрально-Східної Європи. Її пам'ятки датуються переважно III ст. до н. е. – V ст. н. е. та були поширені на території сучасної Польщі, а також у західних регіонах України, зокрема на Волині та Поділлі. Формування пшеворської культури відбувалося під значним впливом латенської культурної традиції, насамперед у сфері металургії, озброєння та окремих елементів матеріальної культури. Водночас у її розвитку брали участь місцеві культурні компоненти Центрально-Східної Європи, що зумовило своєрідність пшеворського культурного комплексу. Пшеворські старожитності представлені поселеннями, могильниками та окремими похованнями. Поселення зазвичай розташовувалися поблизу річок і склалися з невеликих жител наземного або напівземлянкового типу. Матеріальна культура характеризується високим рівнем розвитку залізообробки, різноманітними типами зброї, прикрас, фібул та кераміки. Особливу увагу необхідно приділити поховальному обряду. Для пшеворської культури характерним є переважання кремації, а поховання часто супроводжувалися багатим інвентарем, зокрема зброєю та предметами побуту. Це свідчить про помітну соціальну диференціацію населення та важливу роль військової еліти. На сучасному етапі триває дискусія щодо етнічної належності носіїв пшеворської культури. Більшість дослідників пов'язує її з германськими племенами, насамперед вандалами та лугіями, однак у різних регіонах до її складу могли входити й інші етнокультурні групи як-от ранні слов'яни. На території України пшеворська культура відображає складні процеси культурної взаємодії населення Центральної Європи з місцевими спільнотами.

Зарубинецька культура була поширена на території Прип'ятського Полісся, Середнього та Верхнього Придніпров'я (від р. Тясмин до гирла р. Березина – обидві є притоками Дніпра). Окремі пам'ятки відомі також у басейнах Сейму, Десни та Південного Бугу, що свідчить про

широку географію та варіативність локальних проявів. Її формування пов'язується з взаємодією кількох культурних компонентів: милоградсько-підгірцівської культури, поморсько-підкльошової традиції та скіфського лісостепового компонента, що зумовило складний характер її походження. У межах питання необхідно висвітлити проблеми хронології зарубинецької культури, її внутрішню періодизацію та співвідношення раннього і пізнього етапів розвитку. Важливим є аналіз локальних варіантів культури, що відрізняються регіональною специфікою та особливостями матеріального комплексу. Окремо слід розглянути основні риси матеріальної культури: керамічний комплекс, житлобудівництво, господарський інвентар. Значну увагу потрібно приділити поховальній обрядовості, яка характеризується переважанням трупоспалення та специфічними формами поховальних споруд. Також, окремо розглядається пізній етап розвитку, відомий як «криза зарубинецької культури», пов'язаний із трансформаційними процесами на межі I–II ст. н. е. та переходом до нових культурних утворень римського часу. Також необхідно врахувати проблему етнічної інтерпретації носіїв культури, яка залишається дискусійною та пов'язується з ранньослов'янським, балтським і частково кельтським компонентами.

У підсумку варто зазначити, що пшеворська та зарубинецька культури є важливими археологічними комплексами пізньолатенського та ранньоримського часу Центрально-Східної Європи. Вони відображають складні процеси етнокультурної взаємодії, поширення латенських впливів, трансформації місцевих культурних традицій та формування нових спільнот, пов'язаних із ранньою історією слов'янського населення.

Черняхівська культура є одним із найяскравіших археологічних явищ пізньоримського часу (III – початок V ст. н. е.) у Східній Європі. Вона була поширена у лісостеповій та степовій зонах України, на території сучасних Белгородської та Курської областей, у Молдові, а також у значній частині Румунії, де відома під назвою культура Синтана-де-Муреш. Слід зазначити, що черняхівська культура характеризується високим рівнем розвитку матеріальної культури та значною етнокультурною складністю. Більшість дослідників розглядає її як поліетнічне утворення, у формуванні якого брали участь готські, сарматські, дако-фракійські та місцеві праслов'янські компоненти.

Її виникнення пов'язують із активними міграційними й культурними процесами пізньоримського часу напередодні Великого переселення народів. Важливо підкреслити високий рівень господарського розвитку носіїв черняхівської культури. Основу економіки становили орне землеробство, скотарство та ремесла. Значного розвитку досягли залізообробка, гончарство, ювелірне виробництво та інші ремісничі галузі. Для культури характерне широке використання гончарного круга, що свідчить про високий рівень ремісничої спеціалізації. Поселення черняхівської культури були переважно великими та неукріпленими, розташованими поблизу річок і родючих земель. Житла представлені як наземними спорудами, так і напівземлянками. Матеріальна культура вирізняється різноманітною керамікою, металевими виробами, прикрасами, фібулами та численними римськими імпортами. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду, для якого характерне співіснування тілопокладення і кремації. Могильники часто містять багатий інвентар, що свідчить про складну соціальну структуру населення та активні міжкультурні контакти. Важливе значення мають зв'язки черняхівської культури з Римською імперією. На її пам'ятках виявлено амфори, монети, скляний посуд, прикраси та інші імпортовані речі, що свідчить про включення населення до системи міжнародного обміну.

Київська культура є однією з ключових археологічних культур пізньоримського часу та раннього етапу Великого переселення народів, що була поширена на північному сході України, а також у суміжних районах сучасної Білорусі та Росії. Її пам'ятки датуються переважно III–V ст. н. е. У межах культури виділяють низку локальних варіантів, що відображають регіональні особливості розвитку населення лісової та лісостепової зон. Зазначимо, що київська культура сформувалася переважно на основі пізньозарубинецьких традицій за участю місцевих культурних компонентів. Вона розглядається як важливий етап у процесі формування ранньослов'янських археологічних культур. Варто підкреслити, що основу господарства становили землеробство, скотарство, мисливство та рибальство. Житла переважно були напівземлянкового типу з глинобитними або кам'яними вогнищами. Матеріальна культура характеризується відносною простотою: для неї типова ліпна кераміка, небагатий металевий інвентар та обмежена кількість прикрас. Окрему увагу необхідно приділити поховаль-

ному обряду, який відомий порівняно слабо через невелику кількість досліджених могильників. Найчастіше простежуються кремаційні поховання, що зближує київську культуру з іншими ранньослов'янськими культурними комплексами. Більшість дослідників розглядає носіїв київської культури як одну з основних археологічних спільнот, пов'язаних із формуванням ранніх слов'ян. Її населення часто співвідносять із ранньослов'янськими групами, які античні та ранньосередньовічні автори пов'язували з венедами, а пізніше з антами.

Празько-корчацька культура є однією з основних ранньослов'янських археологічних культур раннього середньовіччя. Її пам'ятки датуються переважно V–VII ст. н. е. і були поширені на значних територіях Центральної та Східної Європи – від Верхнього Подніпров'я та Прип'ятського Полісся до басейнів Ельби й Дунаю. На території України празько-корчацька культура охоплювала переважно лісостепове Правобережжя, а у межиріччі Дністра і Дунаю її пам'ятки межували з пеньківською культурою. Празько-корчацька культура традиційно розглядається як один із ключових археологічних комплексів ранніх слов'ян. Більшість дослідників пов'язує її носіїв зі склавинами, які згадуються у візантійських писемних джерелах VI–VII ст. Разом із тим питання походження культури залишається дискусійним. Характеризуючи матеріальну культуру, потрібно звернути увагу на ліпну кераміку простих форм, виготовлену без використання гончарного круга. Для празько-корчацької культури характерна відносна простота матеріального комплексу, невелика кількість прикрас та обмежене використання імпортованих речей. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду. Найбільш поширеним був обряд кремації, який здійснювався як у ґрунтових могильниках, так і в урнових та безурнових похованнях, що зближує празько-корчацьку культуру з іншими ранньослов'янськими культурними комплексами Центрально-Східної Європи.

Пеньківська культура є однією з основних ранньослов'янських археологічних культур V–VII ст. н. е. Її пам'ятки були поширені у лісостеповій та частково степовій зонах від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я. У дунайському регіоні пеньківські старожитності співіснували з празькими та гето-дакійськими пам'ятками, утворюючи своєрідний культурний комплекс Іпотешть–Киндешть–Чурел. Пеньківська культура сформувалася переважно у лісостеповій зоні внаслідок трансформації київської культурної тра-

диції та її поширення у південному напрямку у взаємодії з місцевим населенням. Більшість дослідників традиційно пов'язує носіїв пеньківської культури з антами, які згадуються у візантійських джерелах VI–VII ст., хоча ця інтерпретація залишається дискусійною. Варто підкреслити, що основу господарства населення становили землеробство, скотарство, мисливство та рибальство. Поселення були переважно неукріпленими та розташовувалися поблизу річок і придатних для господарства земель. Житла представлені напівземлянками з печами-кам'янками, характерними для ранньослов'янського житлобудування. Характеризуючи матеріальну культуру, слід звернути увагу на ліпну кераміку простих форм, виготовлену без використання гончарного круга. Металеві вироби та прикраси трапляються порівняно рідко, що загалом зближує пеньківську культуру з іншими ранньослов'янськими археологічними комплексами. Окрему увагу необхідно приділити поховальному обряду, для якого характерне переважання кремації. Поховання здійснювалися переважно у ґрунтових могильниках і відображають спільність ритуальних традицій ранньослов'янського населення.

Лука-Райковецька культура існувала впродовж кінця VII – початку X ст. н. е. на території Правобережної України, Закарпаття, а також у суміжних регіонах Білорусі та Молдови (переважно у прикордонних зонах). Вона сформувалася на основі празько-корчацької та частково пеньківської культурних традицій, успадкувавши основні риси матеріальної культури ранньослов'янського населення. Цю культуру розглядають як один із важливих компонентів формування культури Київської Русі. Її носіїв умовно пов'язують із літописними племінними об'єднаннями – полянами, древлянами, волинянами, бужанами, білими хорватами, тиверцями та уличами, хоча така інтерпретація має узагальнений характер і не є прямим археологічним відповідником. До пам'яток культури належать неукріплені та укріплені поселення (городища), а також окремі об'єкти, які можуть інтерпретуватися як культові. Поселення зазвичай розташовувалися поблизу річок і родючих земель. Для житлобудівництва характерні напівземлянкові споруди з печами-кам'янками. Матеріальна культура представлена ліпною керамікою раннього типу, а з плином часу поширюється гончарний круг і гончарний посуд, що свідчить про розвиток ремесел і ускладнення господарських процесів.

Волинцівська культура існувала у VII–VIII ст. н. е. на території Лівобережного Лісостепу та південного Полісся Дніпра, переважно в басейнах Десни, Сейму та суміжних районах Київського Подніпров'я. Більшість пам'яток зосереджена в районах сприятливих для землеробства, зокрема у басейнах Десни і Сейму. Для культури характерні відкриті поселення з напівземлянковими житлами, розвиток орного землеробства і тваринництва. Матеріальна культура представлена ліпною керамікою, поряд із якою фіксуються окремі ознаки контактів із сусідніми культурними традиціями. Поховальна обрядовість вивчена недостатньо, однак відомі пам'ятки з ознаками трупоспалення. Волинцівська культура сформувалася на основі попередніх слов'янських традицій, зокрема колочинської культури, і стала безпосередньою основою для формування роменської культури. Її носіїв зазвичай пов'язують із літописними сіверянами.

Роменська культура (ромено-борщевська) існувала у VIII–X ст. н. е. на території Лівобережного Дніпра та суміжних регіонів. Вона безпосередньо сформувалася на основі волинцівської культури і є одним із базових компонентів формування давньоруської культури. Її носіїв традиційно пов'язують із сіверянами, хоча така етнічна інтерпретація має узагальнений характер. Провідним типом пам'яток є укріплені городища з сунутніми відкритими поселеннями. Характерною рисою є гніздовий тип розселення, коли комплекси городищ і селищ об'єднані в групи по 3–9 об'єктів на відстані 2–5 км, переважно на високих берегах річок або природних підвищеннях. Також відомі відкриті поселення з напівземлянковими житлами та ліпною керамікою. Поховальна обрядовість представлена курганными могильниками з урновими похованнями кремаційного типу, іноді з супровідним інвентарем.

Таким чином, готуючи відповіді, рекомендується структурувати матеріал наступним чином: висвітлити хронологію та періодизацію культур, назвати основних дослідників та визначити ареал поширення й найважливіші пам'ятки на території України, дати характеристику матеріальної культури (зокрема речового інвентарю, керамічного комплексу та житлобудівництва), охарактеризувати господарський уклад населення, а також особливості поховальної обрядовості.

Основна література

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. Київ : «Стародавній світ», 2012. 366 с.

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.

Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ : Наукова думка, 1972. 244 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Давня історія України : у трьох томах. Том 3 : Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.] ; відп. ред. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка, 2000. 695 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ : Сергій Наливайко, 2010. 324 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія давніх слов'ян : дослідження і матеріали / відп. ред. Д. Н. Козак. Київ : Корвін Пресс, 2004. 335 с.

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ : Наукова думка, 1991. 144 с.

Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ : Наукова думка, 1981. 264 с.

Вакуленко Л. В., Діденко С. В. Дві міграційні хвилі пшеворських племен на західні землі України у римський час. Науковий вісник Національного музею історії України. 2019. №4. С. 69–82.

Вакуленко Л. В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття. *Археологія*. 2020. № 2. С. 42–51.

Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ : ІА НАН України, 2010. 304 с.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V століть н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.

Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка : Оіум, 2000. 376 с.

Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е. Кам'янець-Подільський : Оіум, 1997. 200 с.

Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2008. Вип. 11. С. 35–64.

Змерзла С. Могильники празько-корчацької культури правобережжя Прип'яті. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Львів, 2017. Вип. 2. С. 20–23.

Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.

Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ : Сергій Наливайко, 2010. 324 с.

Козак Д. Н. Венеди. Київ, 2008. 469 с.

Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ : Наукова думка, 1992. 172 с.

Козак Д. Н. Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. н. е. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 211–234.

Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. Київ : Наукова думка, 1984. 96 с.

Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. Чернівці : Рута, 1997. 143 с.

Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. 300 с.

Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. Київ : ІА НАНУ, 2022. 145 с.

Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). Київ : Наукова думка, 1974. 152 с.

Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. Київ : Наукова думка, 1992. 140 с.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 149 с.

Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Чернівці : Прут, 2001. 284 с.

Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян / Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. Київ-Львів : РАС, 1997. 264 с.

Седов В. В. Етногенез ранніх славян. *Вестник РАН*. № 7. Т. 73. 2003. С. 594–605.

Строць Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ : Наукова думка, 1992. 216 с.

Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ : Наукова думка, 1976. 178 с.

Филипчук А. М. До питання про городища Празької культури. *Карпатика* / ред. кол.: М. М. Вегеш, Д. Д. Данилюк, В. Є. Задорожний та ін.; відп. ред. В. Г. Котигорошко. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 41. С. 59–88.

Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. 1975. № 18. С. 7–19.

Barford P. M. *The early Slavs : culture and society in early medieval Eastern Europe*. London : British Museum Press, 2001. 416 p.

Curta F. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region. C. 500–700*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 463 p.

Запитання для самоконтролю

1. Яку територію займала пшеворська культура?
2. Які давні народи пов'язують із пшеворською культурою?
3. Яку територію займали зарубинецькі племена?
4. Які латенські пам'ятки відомі на території України?

5. Які етнічні групи взяли участь у формуванні черняхівської культури?

6. Які локальні варіанти черняхівської культури ви знаєте?

7. У результаті яких подій припиняє існування черняхівська культура?

8. Що означає термін «культури полів поховань»?

9. Яке значення має київська культура в проблемі етногенезу слов'ян?

10. У яких хронологічних межах та на якій території розвивалася прасько-корчацька культура?

11. Які археологічні ознаки дозволяють виділити пеньківську культуру серед інших синхронних культур Східної Європи?

12. До яких археологічних культур відносять антів і склавинів і на чому базується така інтерпретація?

13. У чому полягає культурна та хронологічна специфіка Лука-Райковецької культури?

14. Які літописні племена традиційно пов'язують із Лука-Райковецькою культурою?

15. Які основні відмінності між Волинцівською та Роменською культурами в поховальних традиціях?

16. Як Волинцівська та Роменська культури відображають процеси формування ранньодержавних утворень у Східній Європі?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 10.
ДАВНЬОРУСЬКА ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Характеристика і структура давньоруських городищ.
2. Характеристика і структура селищ.
3. Особливості поховальної обрядовості.
4. Давньоруські міста.
5. Загальна характеристика матеріальної і духовної культури.
6. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура.
7. Пам'ятки кочовиків Півдня України X–XIII ст.
8. Середньовічний Білгород-Дністровський.
9. Середньовічний Крим.

Давньоруська археологія є одним із ключових напрямів дослідження середньовічної історії Східної Європи, що дозволяє реконструювати соціальну структуру, господарство та духовну культуру населення Київської Русі на основі матеріальних залишків.

Одними з найбільш чисельних пам'яток давньоруського часу є укріплені городища. Вони класифікуються за планувальною схемою оборонних фортифікацій у взаємозв'язку із захисними властивостями рельєфу місцевості. Так, наприклад, усі городища можуть бути поділені на прості та складні. Групування укріплених поселень також здійснюється за розмірами захищеної площі. Ще одним важливим критерієм для функціонального розуміння пам'ятки може бути соціальне призначення городищ, які можуть бути розділені на городища-схованки, сторожові, феодалні садиби та князівські фортеці тощо. Від типу городища залежала і його структура. Так, традиційно, городища могли містити «дитинець», укріплений посад та неукріплений посад. Існували городища і без «дитинців». Отже, необхідно здійснити археологічну класифікацію давньоруських городищ та охарактеризувати їх основні типи.

Переважає більшість давньоруських поселень належить до категорії неукріплених. Це відкриті сільські поселення, у яких проживала основна частина населення Київської Русі. У писемних джерелах XI–XIV ст. вони згадуються як весі, села, погости та слободи. Важливим аспектом їхнього вивчення є топографія розташування. Найпоши-

ренішим типом давньоруських сільських поселень були прирічкові поселення. Водночас селища розміщувалися поодінці, групами або концентрувалися навколо городищ, що відображає їх різне функціональне призначення та роль у соціально-економічній структурі суспільства. Топографічні особливості визначали планувальну структуру та можливості розвитку поселень. Розташування на мисах річкових долин забезпечувало кращі оборонні умови, але водночас обмежувало просторове розширення та сприяло ущільненій забудові. На таких пам'ятках початкову планувальну структуру часто реконструювати складно. Натомість поселення вздовж річкових долин мали більш сприятливі умови для територіального розширення. Таким чином, все це потрібно висвітлити у відповіді з урахуванням усіх типів селищ по всій території Київської Русі, площі, забудови тощо.

Однією з важливих категорій археологічних пам'яток Київської Русі є поховальні комплекси. У загальній типології виділяють два основні типи таких пам'яток – курганні та ґрунтові (безкурганні) могильники. Курганні поховання більш характерні для дохристиянського періоду історії Русі (друга половина IX – кінець X ст.), що пов'язаний з язичницькими традиціями. Тут трапляються як кремації, так і ранні інгумації. Натомість ґрунтові могильники домінують у християнський період (XI–XIII ст.). Окремо варто згадати курганні комплекси, які пов'язані з військово-торговою елітою Русі та контактами зі скандинавським світом. Яскравим прикладом є Шестовицький могильник, який демонструє поєднання місцевих і скандинавських поховальних традицій. Не менш важливим є поховальний інвентар. У ранніх, дохристиянських похованнях він зазвичай досить різноманітний. Натомість у «християнський час» супровідний інвентар зазвичай відсутній в похованнях або представлений поодинокими натільними речами. Щоб краще зрозуміти ці процеси, варто звертатися не лише до археології, а й до письмових джерел. Літописи, зокрема «Повість минулих літ», дають додаткові відомості про поховальні звичаї та релігійні уявлення населення Русі. Отже, все це потрібно висвітлити у доповіді.

Менш чисельною, але однією з найбільш інформативних груп пам'яток Київської Русі є міста, які акумулюють значні комплекси матеріальної культури та відображають складні процеси соціально-економічного розвитку ранньодержавного суспільства. У межах

підготовки до відповіді студенту необхідно визначити поняття «місто» у давньоруському контексті, розкрити основні концепції його походження, а також охарактеризувати етапи формування міських центрів у IX–XIII ст. Важливим є аналіз внутрішньої структури міст, що зазвичай включала дитинець, посад і передмістя, а також особливості міської забудови та її функціонального зонування. Окремо слід розглянути соціальну топографію, яка відображає просторову організацію різних соціальних груп населення. Обов'язковою складовою відповіді є характеристика провідних міських центрів Київської Русі – Києва, Чернігова, Галича, Новгороду та інших регіональних осередків, зокрема Бакоти, Губина з урахуванням їх функцій та специфіки розвитку.

У п'ятому питанні необхідно надати узагальнену характеристику матеріальної та духовної культури давньоруського часу як цілісної системи, що відображає рівень соціально-економічного та культурного розвитку населення Київської Русі. У межах аналізу матеріальної культури слід розглянути основні види господарської діяльності та ремісничого виробництва, зокрема розвиток чорної та кольорової металургії, гончарного виробництва, ювелірної справи, обробки дерева та кістки. Окрему увагу необхідно приділити характеристичі озброєння та військової справи, а також особливостям сільського господарства як базової економічної основи давньоруського суспільства. Важливим є також аналіз матеріальних свідчень торгівлі та міжрегіональних контактів. Духовна культура розглядається через комплекс археологічних та історичних джерел, що відображають світоглядні уявлення населення. До них належать залишки язичницьких святилищ, культові об'єкти та ранньохристиянські релігійні споруди, які свідчать про трансформацію релігійних уявлень у період християнізації Русі. Окремо варто звернути увагу на розвиток писемності, епіграфічні пам'ятки та матеріальні носії письмової культури (берестяні грамоти).

Салтівська, або салтівсько-маяцька, культура була поширена в Південно-Східній Європі, переважно в межах степової та лісостепової зон у VIII–X ст. Її формування та розвиток пов'язують із поліетнічним середовищем населення Хазарський каганат, що зумовило значну внутрішню варіативність пам'яток. У межах культури виділяють шість основних локальних варіантів: донський лісостеповий

(верхньодонський, «аланський»), донський степовий (нижньодонський, «праболгарський»), приазовський, кримський, нижньоволзький і дагестанський. У процесі опрацювання теми студентам необхідно звернути увагу на хронологічні межі культури та основні етапи її розвитку; розглянути внесок провідних дослідників у вивчення салтівсько-маяцьких старожитностей; охарактеризувати ареал поширення, локальні варіанти та ключові археологічні пам'ятки. Особливу увагу слід приділити аналізу матеріальної культури (типи поселень, житлові та господарські споруди, кераміка, ремесла, озброєння та прикраси), що відображає як осілі, так і напівкочові компоненти господарства. Окремим аспектом є характеристика господарського укладу населення, який поєднував землеробство, скотарство та ремісниче виробництво, а також аналіз поховальної обрядовості, представлені як ґрунтовими могильниками, так і курганними комплексами. Вивчення цих компонентів дозволяє реконструювати етнокультурні процеси, соціальну структуру населення та його взаємодію з іншими регіонами середньовічної Євразії.

Практично вся історія Київська Русь відбувалася в умовах постійної взаємодії – як конфліктної, так і мирної – з тюркомовними кочовими племенами степової зони, відомими під назвами печенігів, половців, торків і берендеїв. Ці племена заселяли степові території Півдня України та безпосередньо межували з давньоруською державою, відіграючи важливу роль у її політичній та військовій історії. Їхні взаємини з руськими князями були різноманітними: від союзницьких, скріплених династичними шлюбами, до відверто ворожих і конфронтаційних. У період міжусобної боротьби кочовики нерідко виступали як військово-політичний чинник, підтримуючи окремих претендентів на князівську владу. Показовим є їх залучення до боротьби за Галицьке князівство між Іван Берладник та Ярослав Осмомисл. Окрему увагу слід приділити так званім «чорним клобукам» – об'єднанню печенігів, торків, берендеїв і ковуїв, які перебували у васальній залежності від Києва та виступали союзниками руських князів у боротьбі проти половців. З огляду на кочовий спосіб життя, археологічні пам'ятки цих народів представлені переважно поховальними комплексами (курганами), а також кам'яною антропоморфною скульптурою (так званими «кам'яними бабами»). У межах вивчення теми студентам необхідно розглянути основні напрями дослідження ста-

рожитностей кочових народів, охарактеризувати ареал їх поширення, типологію та ключові пам'ятки, а також проаналізувати особливості матеріальної культури, господарського укладу й поховальної обрядовості, що відображають специфіку кочового середовища середньовічного степу.

Білгород-Дністровський (Монкастро, Четатя Албе, Аккерман) є одним із найдавніших міст Південно-Західної України, історія якого сягає античного часу та пов'язана із заснуванням грецької колонії Тіра. У давньоруський період (XII–XIII ст.) на цьому місці існувало місто Білгород, що входило до сфери впливу галицьких князів і виконувало важливі торгівельно-стратегічні функції в регіоні. У другій половині XIII ст. місто було захоплене монголо-татарськими військами, після чого певний час перебувало під їх контролем. Згодом, у контексті активізації чорноморської торгівлі, воно перейшло під вплив генуезьких купців (Монкастро), які використовували його як важливий торгівельний пункт. У XIV ст. Білгород увійшов до складу Молдавське князівство (Четатя Албе), а наприкінці XV ст. був завойований Османською імперією (Аkkerман), що визначило його подальший напрям історичного розвитку. Передбачається послідовний аналіз основних етапів історичного розвитку міста починаючи з античної доби до османського завоювання, зосереджуючись на зміні політичної належності та функцій міського центру. Особливу увагу слід приділити топографії та планувальній структурі середньовічного Білгорода, зокрема системі укріплень і їх трансформації в різні історичні періоди. Важливим є також розгляд археологічних пам'яток і культурних нашарувань, які відображають безперервність і водночас змінність розвитку міста. Окремо необхідно охарактеризувати матеріальну культуру населення, включно з ремісничим виробництвом і торгівлею, простеживши впливи різних культурних традицій.

Середньовічний Крим відіграв роль важливого форпосту Візантійської імперії у Північному Причорномор'ї, забезпечуючи контроль над торгівельними шляхами та політичний вплив у регіоні. У XIV ст. на території півострова сформувалося Кримське ханство, яке наприкінці XV ст. потрапило у васальну залежність від Османської імперії. Така зміна політичних режимів зумовила складний і багатошаровий характер культурного розвитку регіону. В археологічному відношенні територія Криму вирізняється значною різноманітністю

пам'яток, що відображають взаємодію різних етнічних і культурних традицій. До найважливіших об'єктів належать середньовічні міста, зокрема Херсонес та Судак (середньовічний Сурож, Сугдея), а також так звані «печерні міста» – Мангуп, Ески-Кермен, Чуфут-Кале та інші укріплені комплекси, що поєднують природні й штучні елементи оборонної архітектури. Отож, варто проаналізувати політичну історію середньовічного Криму в контексті зміни державної належності, охарактеризувати основні типи археологічних пам'яток і їхню топографію, а також розглянути особливості матеріальної культури міського та гірського населення. Особливу увагу слід звернути на функціональне призначення «печерних міст», їхню оборонну систему та роль у регіональній мережі поселень.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Давня історія України : у трьох томах. Том 3 : Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асеев [та ін.]; відп. ред. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка, 2000. 695 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Моця О. П. Дніпровська Русь. Київ : Стародавній Світ, 2013. 232 с.

Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба): навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. 256 с.

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022. 448 с.

Баженов О. Особливості поселенської структури та соціальних функцій давньоруських городищ XII–XIII ст.: археологічний та історичний аналіз. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 11 (41). С. 400–417.

Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2009. 304 с.

Бубенок О. Б. Володарі причорноморських степів: печеніги, торки, половці. Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256). Харків : Фоліо, 2021. С. 494–516.

Бубенок О. Б. Хозари в історії Східної Європи. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019. 316 с.

Вербич С. Тіра – Білгород – Аспрокастро... : етнічна історія регіону, відображена у варіантних назвах міста. Записки з ономастики. 2023. № 26. С. 5–22.

Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Поппиззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. 362 с.

Винокур І. С., Трубочанінов С. В. Давня і середньовічна історія України : навч. посібник. Київ : Глобус, 1996. 224 с.

Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. : монографія. Ч. 1. Поселення. Київ ; Чернівці : Золоті литаври, 2009. 592 с.

Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. : монографія. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Київ ; Чернівці : Золоті литаври, 2009. 568 с.

Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці : Рута, 1998. 153 с.

Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ : ІА НАНУ, 2008. 176 с.

Головко О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.). Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 21–39.

Головко О. Б. «Чорні клубуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2020. Т. 30. С. 11–29.

Джанов О. Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII–XV ст. Наш Крим. 2017. Вип. 3. С. 10–38.

Козаков А. Л. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 143–144.

Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.) : монографія. Одеса : Чорномор'я, 2018. 312 с.

Кучера М. П. Городища уличів у Середньому Побужжі. Археологія. 2017. № 4. С. 61–73.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАНУ, 1999. 252 с.

Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях : монографія. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.

Лосицький Ю. Головні етапи розвитку архітектури Криму V–XV століть. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2006. Вип. 3 (2). С. 77–94.

Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. : зб. наук. пр. / [Звіздецький Б. А. та ін. ; відп. ред. О. П. Моця] ; НАН України, Ін-т археології. Київ : Стародавній Світ, 2013. 118 с.

Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи за часів Київської Русі. Київ : Ін-т історії України, 2015. 296 с.

Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть* / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 22–37.

Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи за часів Київської Русі : монографія. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. 298 с.

Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ : Ін-т археології України НАН України, 1993. 159 с.

Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї. Магістеріум. Археологічні студії. 2003. Вип. 11. С. 75–82.

Отрощенко В., Моця О. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія*. 1989. №3. С. 20–31.

Петков С. В. Чотири столиці Давньої Русі. Київ : АртЕк, 2025. 235 с.

Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) : навч.-метод. посібник для слухачів Малих академій наук, вчителів і викладачів народознавства / ред. О. П. Моця [та ін.]. Київ, 1997. 180 с.

Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці : Зелена Буковина, 2006. 300 с.

Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці : Зелена Буковина, 2001. 151 с.

Пилипчук Я. В. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. Київ, 2012. 288 с.

Пилипчук Я. Кипчаки та Русь у першій половині XIII століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 53. С. 135–142.

Пилипчук Я. Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. № 12. С. 111–126.

Пилипчук Я. В. Поселення «Кипчацького степу»: кочові ставки чи міста? *Сходознавство*. 2012. № 60. С. 135–155.

Половець В. М. Половці. Чернігів : Просвіта, 2007. 136 с.

Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I-II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ : ІА НАНУ, 2014. 298 с.

Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження : зб. наук. праць, присвяч. актуальним проблемам салтово- та хозарознавства. Харків : Видавець Савчук О. О., 2013. Вип. 3. 208 с.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва [та ін.] ; відп. ред. О. П. Моця. Київ : Шлях, 2003. 232 с.

Тимошук Б. Слов'янські гради Північної Буковини. Ужгород : Карпати, 1975. 112 с.

Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наукова думка, 1982. 206 с.

Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 328 с.

Філюк О. В. Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської області) / [відп. ред. чл.-кор. НАН України О. П. Моця]. Київ : Центр учбової л-ри, 2012. 303 с.

Якубовський В. І. Болохівська земля XII–XIII ст.: історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 352 с.

Запитання для самоконтролю

1. За якими критеріями класифікуються укріплені поселення давньоруського часу в археології?

2. Вкажіть на особливості топографії та планувальної структури укріплених поселень.

3. Які характерні риси топографії та планування неукріплених поселень?

4. Які основні ознаки та типи давньоруських міст виділяє археологія?

5. Як було організоване внутрішнє планування, забудова та соціальна топографія давньоруських міст?

6. Що таке дружинні поховання і які їхні характерні ознаки?

7. Як змінювалася поховальна обрядовість Київської Русі в часі та які причини цих змін?

8. Які особливості культової архітектури Південної Русі?

9. Що складало основу господарства Київської Русі?

10. Які дані археології дозволяють охарактеризувати сільське господарство Київської Русі?

11. Назвіть особливості забудови Маяцького городища.

12. Розкрийте особливості поховального обряду середньовічних кочовиків.

13. Які кочові племена населяли південні території України у IX–XIII ст.?

14. Що собою становлять так звані «половецькі баби»?

15. Що поєднувало середньовічний Білгород і античну Тіру?

16. Назвіть найбільші міські осередки середньовічного Криму.

17. Що таке «печерне місто»?

18. Вкажіть особливості господарювання на території середньовічного Криму.

19. Яку роль відігравали кочові союзи (зокрема торки, печеніги та половці) у політичній системі Русі?

20. Які основні торгівельно-економічні зв'язки існували між містами Північного Причорномор'я та середземноморськими?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №11.
ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ
ПЛАН

1. Козацька доба: археологічна характеристика та періодизація.
2. Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби.
3. Археологія козацьких битв та військових конфліктів XVII ст.
4. Замки-фортеці Поділля й Волині XIV–XVII ст.
5. Архітектура XVI–XVIII ст. в Україні.
6. Матеріальна культура козацтва у контексті щоденного життя та військової організації.

Одним із ключових етапів історико-культурного розвитку України ранньомодерного часу є козацька доба, яка охоплює XVI–XVIII ст. і пов'язана з формуванням та еволюцією українського козацтва як соціального, військового й політичного явища. У цей період виникає своєрідний культурний комплекс, що поєднує риси прикордонного способу життя, військової організації, самоврядних традицій і розвинутої духовної культури. Пам'ятки козацьких часів відображають як загальні процеси становлення Гетьманщини та Запорозької Січі, так і регіональні особливості розвитку матеріальної та сакральної культури. Їх вивчення дозволяє реконструювати повсякденне життя, господарський уклад, соціальну структуру та світогляд козацького суспільства в умовах постійної взаємодії з державами-сусідами – Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством.

У першому питанні необхідно розглянути козацьку добу з позицій археології України як період XVI–XVIII ст., представлений специфічним комплексом матеріальних пам'яток, що відображають військово-політичну організацію, господарство та повсякденне життя козацтва. Важливо окреслити її хронологічні межі та основні етапи розвитку – від ранніх козацьких осередків і мобільних форм існування до формування стаціонарних центрів (Січей) і подальшої трансформації у XVIII ст. в умовах інтеграції до імперського простору. Доцільно звернути увагу на археологічні критерії періодизації, зокрема зміни у типах поселень (зимівники, укріплені центри), характері забудови, структурі культурного шару та складі матеріальної культури. Важливим є аналіз основних категорій знахідок: кераміки, озброєння, ремісничих виробів, предметів побуту, а також імпортованих речей,

що свідчать про широкі торгівельно-економічні контакти. Окремим аспектом є археологічні критерії періодизації козацької доби, які базуються на зміні типів поселень, характеру забудови, складу матеріальної культури та інтенсивності культурних нашарувань. Доцільно виділити ранній етап (XVI – перша половина XVII ст.), пов’язаний із формуванням козацьких осередків і мобільним способом життя; класичний етап (середина XVII – початок XVIII ст.), що характеризується стабілізацією поселень і розвитком Гетьманщини; та пізній етап (XVIII ст.), коли простежуються процеси стандартизації матеріальної культури та поступової інтеграції в імперський простір.

У другому питанні необхідно розглянути Січі, паланкову організацію та зимівники як взаємопов’язані елементи прикордонної військово-адміністративної системи Війська Запорозького, що функціонувала у степовій зоні Південної України в XVI–XVIII ст. У контексті археології доби українського козацтва ці об’єкти слід розглядати як різні рівні освоєння та контролю прикордонного простору, що поєднували військові, господарські та адміністративні функції. Передусім необхідно охарактеризувати Запорозькі Січі як центральні фортифіковані осередки козацької організації, які виступали не лише військовими базами, але й адміністративними та політичними центрами. В археологічному плані вони представлені залишками укріплень, житлових і господарських споруд, а також значним масивом рухомого матеріалу, що відображає військовий побут і специфіку організації козацького табору. Важливо простежити еволюцію Січей від тимчасових укріплених таборів до більш стабільних центрів управління. Окремо варто розглянути паланкову систему як територіально-адміністративний рівень організації Запоріжжя, що забезпечував контроль над значними просторами степу. Паланки поєднували функції військових округів і господарських районів, у межах яких здійснювалося управління населенням, розподіл ресурсів та організація оборони. Археологічно паланкова структура простежується через мережу поселень, укріплених пунктів, переправ і господарських комплексів, що відображають поступове освоєння степового простору. Зимівники необхідно розглядати як базові осередки господарського освоєння території, які водночас виконували функції дрібних укріплених поселень. Вони були пов’язані з сезонною господарською діяльністю, насамперед скотарством, але також

могли відігравати роль опорних пунктів контролю території та забезпечення військової присутності в прикордонній зоні. Археологічно зимівники фіксуються переважно як залишки невеликих поселень із характерним набором побутового інвентарю та елементів оборонної інфраструктури.

У третьому питанні потрібно розглянути археологію козацьких битв XVII ст. як спеціалізований напрямок військової археології, що формується на перетині археологічних методів, воєнної історії та історичної топографії. На відміну від пам'яток поселень чи фортифікацій, поля боїв козацької доби характеризуються відсутністю виразного культурного шару та представлені переважно дисперсними скупченнями артефактів, що є результатом короткотривалих, але інтенсивних воєнних подій. Джерельна база таких об'єктів включає свинцеві кулі, гарматні ядра, фрагменти холодної та вогнепальної зброї, елементи спорядження, а також поодинокі сліди польових укріплень і таборових структур. Їх інтерпретація базується на поєднанні археологічної розвідки, картографічного аналізу та залучення письмових джерел, що дозволяє реконструювати просторову організацію бойових дій. Найбільш репрезентативним об'єктом є поле Берестецька битва, яке є єдиним масштабним дослідженим полем бою козацької доби в Україні. Тут археологічно зафіксовано зони розташування таборів, переправи та концентрації військових артефактів, що дає змогу реконструювати структуру бою та розміщення сил сторін. Частково дослідженим є район Пилявецької битви, де виявлені розсіяні комплекси військових знахідок дозволяють окреслити основні напрями руху військ і характер бойового зіткнення, однак матеріал залишається фрагментарним і потребує обережної інтерпретації. Важливим для аналізу є також Хотинська битва, яка виступає ключовим прикладом облогової війни ранньомодерної доби на українських землях. У цьому випадку археологічні та топографічні дані доповнюються добре збереженою фортифікаційною структурою, що дозволяє реконструювати розташування військ і артилерії. Під час підготовки до питання слід звернути увагу на типологію військових артефактів та їх просторовий розподіл як основний інструмент реконструкції тактики бою. Водночас необхідно враховувати обмеження цього типу джерел, зокрема вторинне переміщення матеріалу внаслідок господарської діяльності, ерозійні процеси та від-

сутність чітко виражених стратиграфічних горизонтів, що ускладнює хронологічну інтерпретацію бойових подій.

В межах четвертого питання необхідно розглянути замки-фортеці Поділля й Волині XIV–XVII ст. як ключовий археолого-архітектурний комплекс оборонної системи Правобережної України, що сформувався в умовах трансформації давньоруської фортифікаційної традиції та посилення прикордонного протистояння з кочовим степом і сусідніми державами. У методологічному плані важливо виходити з даних археолого-архітектурних досліджень, які засвідчують багат шаровість цих об'єктів: у більшості випадків замки зводилися на місці давньоруських городищ XII–XIII ст., що дозволяє простежити безперервність оборонного освоєння ландшафту та наступність фортифікаційних традицій. Окрему увагу слід приділити аналізу генезі замкової архітектури в контексті політичних змін XIV–XVII ст., коли території Поділля й Волині перебували під владою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Саме в цей період відбувається активне формування кам'яної оборонної архітектури, що поєднує західноєвропейські інженерні впливи з локальними будівельними традиціями та адаптацією до умов прикордонної війни з татарами й османами. Археологічні розкопки та архітектурні обстеження дозволяють реконструювати етапи перебудов укріплень, їх планувальну еволюцію та пристосування до розвитку артилерії. У процесі підготовки необхідно охарактеризувати провідні замкові комплекси Поділля, які мають підтверджену археологічну базу досліджень, зокрема Кам'янець-Подільську, Меджибізьку, Сатанівську, Бушанську, Зіньківську, Хотинську фортеці, а також укріплення Сутківців і низки інших центрів. Для них характерна тісна інтеграція з природним рельєфом, складна система мурів, башт і ровів, а також наявність внутрішніх житлово-господарських зон, що дозволяє розглядати замки як багатофункціональні адміністративно-військові комплекси. Окремим блоком розглядаються замки-фортеці Волині, де археологічно фіксуються як кам'яні, так і змішані дерево-кам'яні оборонні системи. До ключових об'єктів належать Луцький і Кременецький замки, Старокостянтинівський комплекс, Острозька фортифікація, а також укріплення Полонного та Ізяслава. Їхнє дослідження дозволяє простежити регіональні відмінності в оборонному будівництві та специфіку міського розвитку на волинських землях.

Важливим аспектом є інтерпретація замків як елементів прикордонної оборонної системи, що поєднувала функції військових опорних пунктів, адміністративних центрів і осередків економічного життя. Археологічні матеріали (кераміка, елементи озброєння, предмети побуту, залишки фортифікаційних конструкцій) дають змогу реконструювати як повсякденне життя гарнізонів, так і еволюцію оборонних технологій у контексті загальноєвропейських тенденцій фортифікаційного будівництва пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

П'яте питання присвячено архітектурі як комплексному історико-археологічному явищі. В контексті археології України архітектурні об'єкти цього періоду доцільно трактувати як матеріалізовані форми соціальної організації простору, що поєднують оборонні, сакральні, адміністративні та господарські функції. Передусім потрібно розглянути містобудування та фортифікацію як базові елементи просторової організації українських земель XVI–XVIII ст. Особливу увагу варто приділити планувальним схемам міст. Також проаналізувати функціональне зонування міського простору, наявність укріплених частин, а також роль фортець і бастионних систем у структурі міст. У цьому контексті доцільно розглядати міста як поліфункціональні центри, що виконували одночасно адміністративні, військові та економічні функції, а їх археологічні залишки – як джерело для реконструкції систем оборони та повсякденного життя населення. Особливу увагу варто приділити культовій архітектурі, яка виступала провідною сферою розвитку будівельного мистецтва цього періоду. Необхідно проаналізувати дерев'яне та муроване храмове будівництво як взаємопов'язані традиції, звертаючи увагу на типологію споруд, їх конструктивні особливості та символіку просторових рішень. Важливо простежити трансформацію традиційних форм у межах стилю українського бароко, а також з'ясувати роль меценатства козацької старшини та духовенства у розвитку сакрального будівництва. В археологічному аспекті культові споруди слід розглядати як складні комплекси, що включають не лише самі будівлі, а й пов'язану з ними інфраструктуру – некрополі, господарські споруди, елементи благоустрою. Необхідно також розглянути монастирі як особливі архітектурні комплекси, що поєднували функції релігійних, культурних, економічних і оборонних центрів. У межах

семінарської підготовки доцільно проаналізувати їх просторову організацію, функціональне зонування та роль у формуванні регіональних центрів духовного життя. Археологічно монастирські ансамблі є важливими об'єктами дослідження, оскільки зберігають стратифіковані залишки забудови різних періодів, що дозволяє простежити еволюцію архітектурних форм і функцій. Цивільну архітектуру слід розглядати як найменш збережену, але водночас принципово важливу складову матеріальної культури. Необхідно звернути увагу на типи житлових і громадських споруд, їх конструктивні особливості та соціальну диференціацію. В археологічному плані цивільна забудова представлена переважно залишками фундаментів, господарських ям, побутового інвентарю, що вимагає застосування реконструктивних методів аналізу. Узагальнюючи, слід акцентувати, що архітектура XVI–XVIII ст. в Україні є важливим джерелом для вивчення просторової організації суспільства, трансформації культурних традицій і впливу політичних чинників на матеріальне середовище. Під час підготовки до семінару студентам необхідно не лише відтворити основні типи споруд і стильові ознаки, а й уміти інтерпретувати їх у ширшому історико-археологічному контексті.

В межах шостого питання необхідно розглянути матеріальну культуру козацтва XVI–XVIII ст. як комплексне археологічне відображення щоденного життя та військової організації українського козацтва. У методологічному плані важливо спиратися на дані археологічних досліджень козацьких пам'яток (Запорозька Січ, паланкові центри, гетьманські резиденції, поля битв), які дозволяють реконструювати взаємозв'язок побуту й військової справи в умовах степової війни та прикордонного життя. Археологічні матеріали свідчать, що матеріальна культура козацтва формувалася на основі давньоруських традицій з активним запозиченням елементів степової (татарсько-турецької) та західноєвропейської культури. Це забезпечувало адаптацію до мобільного способу життя, походів і постійної бойової готовності. У процесі підготовки слід охарактеризувати ключові категорії артефактів: залишки житла (курені, землянки, мазанки), керамічний і скляний посуд, знаряддя праці, предмети побуту, одяг і взуття, а також комплекс озброєння та військового спорядження. Археологічні комплекси з території Січі та гетьманських полків дозволяють простежити поєднання мо-

більшого таборового побуту з елементами осілости, розвиток ремесел і господарства (рибальство, мисливство, скотарство, землеробство). Особливу увагу необхідно приділити військовій сфері: знахідкам вогнепальної (мушкети, пістолі, порохівниці) та холодної зброї (шаблі, списи), елементам захисного озброєння, кінської упряжі та таборової фортифікації. Матеріали розкопок (зокрема під Берестечком) дають змогу реконструювати козацьку тактику, еволюцію озброєння та принципи організації курінного й полкового устрою. Археологічні дані (кераміка, металеві вироби, залишки споруд і поховань) дозволяють відтворити як повсякденне життя козацької громади, так і функціонування військової машини, що поєднувала індивідуальну ініціативу з колективною дисципліною. Узагальнення цих матеріалів підкреслює унікальність матеріальної культури козацтва як синтезу традицій, що зробив козацтво ефективною військово-господарською силою пізнього середньовіччя й раннього нового часу.

Основна література

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.: навч. посібник / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.

Архітектурна географія бароко в Україні: регіональні особливості та спільні риси: збірник наукових праць. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 156 с.

Археологія України: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ: Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі: за письмовими та археологічними джерелами. Київ, 1997. 207 с.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1 / Передмова В. А. Смоляк; Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смоляк (заст. голови) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 596 с.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 2 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смоляк (заст. голови) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 566 с.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 3 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 586 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баженов О. Археологічні дослідження у соціогуманітарному просторі Кам'янця-Подільського. *Вісник науки та освіти / Серія історична*. 2024. №2 (20). С. 1362–1378.

Гнідець Р. Б. Архітектура українських церков. Конструкція і форма. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2007. 139 с.

Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. Київ : Головкиївархітектура: НДІТІАМ, 2001. 349 с.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.

Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / ред. Д. Я. Телегін. Київ : УТОПіК, 1994. 83 с.

Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століття : зб. матер. І Міжрег. археолог. чит. (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, І. І. Кривошея та ін. Суми : Сумський державний університет, 2015. 140 с.

Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.) : монографія. Одеса : Чорномор'я, 2018. 312 с.

Моця О. П. Литовсько-польська доба в археології України. *Археологія*. 2017. № 1. С. 45–57.

Моця О. П. Археологія козацької доби в Україні. *Археологія*. 2017. № 3. С. 55–65.

Моця О. П. Литовська доба в деталях писемної та матеріальної культур України. *Археологія*. 2019. № 3. С. 40–47.

Моця О. П. Середньовічні поселенські структури півдня Східної Європи. *Археологія*. 2020. № 1. С. 57–68.

Нікольченко Ю. М. Дослідження поля Берестецької битви археологічними методами. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : «Історія та географія»*. 2010. Вип. 38. С. 188–192.

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НАН України. Київ : Шлях, 2002. Вип. 11. 284 с.

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; Наук.-дослід. центр «Часи козацькі». Київ, 2003. Вип. 12. 338 с.

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; упоряд.: О. М. Титова; Н.-д. центр «Часи козацькі». Київ, 2004. Вип. 13. 441 с.

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НДЦ «Часи козацькі». Київ, 2006. Вип. 15. 336 с.

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НДЦ «Часи козацькі». Київ, 2007. Вип. 16. 475 с.

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НДЦ «Часи козацькі». Київ, 2009. Вип. 18. 466 с.

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: О. М. Титова (голов. ред.) та ін. Ніжин : НКМ ім. І. Спаського, 2024. Вип. 33. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/communities/9f3d084a-2320-4868-a71c-d070e78581cd>

Олійник О. Л. Запорозький зимівник Нової січі. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. 64 с.

Павлуцький І. Дерев'яні та муровані храми України. Харків : Видавець Савчук, 2017. 214 с.

Пламеницька О. А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньюантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2012. 672 с.

Прищепя Б. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині. Берестецька битва в історії України : тези республіканської наук.-теорет. конф. Рівно, 1990. С. 10–12.

Прищепя Б., Чекурков В. Нові дослідження поля Берестецької битви. Берестецька битва в історії України : зб. тез наук. конф. Рівне, 2006. С. 21–31.

Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.

Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси) / С. В. Трубчанінов; передмова І. С. Винокур. Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1994. 96 с.

Сокирко О. Конотопська битва 1659 р. : Триумф в час Руїни. Київ : Темпора, 2008. 72 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні періоди виділяються в археологічній характеристиці козацької доби?
2. Назвіть головні археологічні ознаки козацької матеріальної культури XVI–XVIII ст.
3. Які типи поселень Запорозької Січі розрізняють за археологічними даними?
4. У чому полягають археологічні особливості запорозьких зимівників?
5. Назвіть основні Січі Запорозького козацтва та їхню хронологічну послідовність.
6. Які археологічні пам'ятки свідчать про прикордонну службу козацтва?
7. Що дають археологічні дослідження поля Берестецької битви 1651 р.?
8. Які категорії знахідок переважають під час археологічних розкопок козацьких битв XVII ст.?
9. Назвіть найважливіші замки-фортеці Поділля XIV–XVII ст., досліджені археологічно.
10. Які особливості архітектури XVI–XVIII ст. в Україні відображають козацьку добу?
11. Як археологічні матеріали дозволяють реконструювати щоденне життя та військову організацію козацтва?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота є складовим і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної і наукової роботи студента поряд із лекцією та семінарським заняттям. Її суттєвими ознаками є робота безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового контролю. Виконання самостійної та індивідуальних навчально-дослідницьких завдань, передбачених робочими програмами навчальних дисциплін, **є обов'язковим**.

Самостійна робота студента – це основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використовувати свій час.

Формами контролю самостійної роботи студента виступають колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота.

Про організацію самостійної роботи студенти мають дотримуватися наступних вимог:

1. Систематичність і безперервність.
2. Послідовність у роботі.
3. Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу.
4. Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.
5. Виконання всіх вимог викладача.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента є занотування змісту прочитаного з книги чи журналу. Процес занотування активізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше у змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно від мети

та подальшого використання, від призначення студенти можуть використовувати такі форми занотовування:

- **бібліографічна довідка** – у ній зазначають автора тексту, заголовок, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;
- **план** – коротка форма запису при читанні книги;
- **тези** – стислий виклад прочитаного тексту;
- **конспект** – послідовний виклад змісту книги, журналу, статті.
- **виписки** – дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента з книжкового чи журнального тексту;
- **анотація** – короткий виклад основних положень джерела;
- **резюме** – короткий виклад тексту статті;
- **рецензія** – аналіз, оцінка, відгук.

ЗАПИТАННЯ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Поняття археологічного часу.
2. Історіографія дисципліни «Археологія України».
3. Методика польових археологічних досліджень.
4. Фіксація археологічних джерел.
5. Неосновні джерела первісної історії та джерела їх накопичення.
6. Геологічна періодизація в археології.
7. Головні техніки обробки каменю.
8. Неандертальська проблема в сучасній історичній науці.
9. Технологія виготовлення керамічного посуду.
10. Головні типи і види гончарного посуду.
11. Білогрудівська культура.
12. Білозірська культура.
13. Грецькі міста колонії Північного Причорномор'я.
14. Поєнешти-Лукашівська культура
15. Липицька культура.
16. Культура карпатських курганів.
17. Архітектура часів Київської Русі.
18. Ремесло Київської Русі.
19. Ювелірна справа Русі.
20. Давньоруська зброя.
21. Чорні клобуки.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Мета: самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з Археології України та навичок самостійної роботи.

Індивідуальна робота студента є формою навчального навантаження, спрямованого на виконання та розвиток його творчих можливостей шляхом індивідуального підходу. Індивідуальна робота здійснюється під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою і з урахуванням потреб і можливостей студента. Індивідуальна робота спрямована на поглиблене вивчення окремих навчальних дисциплін.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) – вид позааудиторної роботи студента навчально-дослідного та проектно-конструкторського характеру, що має практичне значення. Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи. ІНДЗ виконується на основі знань, умінь та навичок, одержаних під час лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на підсумковому занятті з дисципліни на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хвилин). Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом семестрової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу.

При вивченні матеріалу курсу «Історія первісного суспільства» обов'язковим є виконання реферату.

Реферат – короткий виклад змісту одного або кількох документів. Він є одним із видів самостійної роботи студента, що допомагає, опрацювавши відповідні джерела, наукову та методичну літературу, поглиблено вивчити проблеми курсу «Історія первісного суспільства». Підготовка реферату виробляє навички самостійного аналізу джерел та наукової літератури, систематизації матеріалу та його стислого викладу. Студент самостійно вибирає одну із запропонованих тем.

Розпочинати роботу над рефератом необхідно із складання бібліографії, яка має нараховувати не менше 5-ти найменувань літератури. На даному етапі важливим є два взаємопов'язані моменти: вміння «читати» і вести запис прочитаного. Щоб глибоко зрозуміти зміст книги, потрібно раціонально її читати.

Після опрацювання всієї доступної джерельної бази необхідно скласти план реферату, в якому має бути вступ, основна частина, висновки, список літератури та додатки (при наявності).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку досліджуваної проблеми; з'ясовується стан її висвітлення в літературі, формулюється мета та завдання роботи; виокремлюються методи дослідження.

В основній частині реферату наводяться основні теоретичні ідеї, що висвітлюють дану проблему, визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядаються вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем. Розкривається зміст кожного питання в логічній послідовності з елементами самостійного аналізу сучасного стану процесу або явища.

У висновках мають бути власні узагальнення, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. У кінці реферату подається список літератури та додатків. У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння студентського дослідження.

Реферат повинен мати обсяг 12-15 сторінок комп'ютерного набору, 14 кегель (Times New Roman), інтервал 1,5, поля з – ліворуч, 2 – праворуч, 2 – верхні та не менше 2,0 – нижні поля. На сторінці має бути 30 рядків. На титульній сторінці реферату зазначається: назва навчального закладу, кафедра, тема, прізвище, ім'я, група, курс студента, що виконав реферат. Прізвище, ім'я, по батькові, вчене звання і посада викладача, що перевірів реферат, місце і рік написання.

Оцінювання реферату здійснюється за такими критеріями:

- вміння ставити проблему;
- вміння обґрунтовувати її соціальне значення;
- розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності;

- повноту висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу;
- володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації;
- самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу;
- обґрунтування висновків та рекомендацій.

При підготовці до написання реферату, за потребою, студент може консультуватися із викладачем.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З ІНДЗ

1. Основні етапи розвитку археологічної науки.
1. Ранній палеоліт на території України: стоянки Королеве та Меджибіж.
2. Скіфські пам'ятки на території Поділля.
3. Середній палеоліт Подністров'я.
4. Трипільські пам'ятки на території Середнього Подністров'я.
5. Походження слов'ян за даними археології та антропології.
6. Поховальні пам'ятки черняхівців на теренах України.
7. Культура Ноа.
8. «Траянові» вали на території України: дослідження та інтерпретації.
9. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту та його форми.
10. Катакомбна історико-культурна спільність.
11. Археологічний час: поняття та основні відмінності від історичного.
12. Чорноліська культура у Середньому Подністров'ї.
13. Давньоруське місто Василів: загальна характеристика.
14. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
15. Вельбарська культура.
16. Милоградська культура.
17. Дніпро-донецька культура.
18. Особливості давньоруської кераміки
19. Особливості кераміки черняхівської культури.
20. Празько-корчацька культура.
21. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
22. Типологія наконечників стріл давньоруського часу
23. Археологічні пам'ятки Пониззя XII–XIII ст.
24. Давньоруський степ: печеніги.
25. Давньоруський степ: половці.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ (МКР) ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Модульна контрольна робота (МКР) є складовою поточного контролю і здійснюється у формі виконання студентом модульного контрольного завдання. Її мета – виявити рівень теоретичних знань здобувача вищої освіти. Написання модульної контрольної роботи є обов’язковим для здобувачів вищої освіти.

Відповідно до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція)» до написання модульної контрольної роботи допускають всіх здобувачів вищої освіти.

Невиконання МКР, завдань самостійної та індивідуальної роботи оцінюється о балів. Здобувані вищої освіти, які за результатами виконання МКР, завдань самостійної та індивідуальної роботи отримали рейтинговий бал менший бо% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, а також ті, що не з’явилися для їх виконання або не виконали їх завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, *ліквідація якої є обов’язковою*.

Передбачено написання однієї МКР, яка проводиться в письмовій формі. Результати МКР з дисципліни «Археологія України оцінюються за **30-ти бальною шкалою** оцінювання для здобувачів освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю *В9 Історія та археологія, галузі знань В Культура, мистецтво та гуманітарні науки*.

МКР складається з трьох питань, на які потрібно дати розгорнуту відповідь. При оцінюванні відповідей враховується вміння узагальнювати та систематизувувати, аналізувати, оцінювати факти та явища та ступінь усвідомлення та розуміння вивченого матеріалу. Критеріями якості контрольної роботи є самостійність і творчість у висвітленні сутності запитань.

ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Варіант №1

1. Кемі-обинська культура.
2. Поєнешті-лукашівська культура.
3. Волинцівська та Роменська культури.

Варіант №2

1. Археологічна періодизація.
2. Основні методи пошуку та виявлення археологічних пам'яток.
3. Культура лійчастого посуду.

Варіант №3

1. Геофізичні методи, аерофоторозвідка і супутникова фіксація. Використання картографічного методу на сучасному етапі.
2. Ранній палеоліт. Проблема заселення України у часи раннього ашелю за даними археології.
3. Загальна характеристика матеріальної і духовної культури давньоруського часу.

Варіант №4

1. Предмет, мета та завдання дисципліни «Археологія».
2. Середній етап трипільської культури та його локальні варіанти.
3. Лука-Райковецька культура.

Варіант №5

1. Проблеми хронології в археології. Поняття часу в археології.
2. Зарубинецька культура.
3. Характеристика і структура давньоруських міст (Київ, Вишгород, Галич, Василів, Чернігів).

Варіант №6

1. Стратиграфічний метод в археологічних дослідженнях.
2. Тшинецька та комарівська культури.
3. Черняхівська культура.

Варіант №7

1. Робота на археологічній пам'ятці під час розвідки.
2. Сурсько-дніпровська культура.
3. Чорноліська культура.

Варіант №8

1. Геологічна періодизація в археології та її значення.

2. Культура багатоваликової кераміки.
3. Сабатинівська культура.

Варіант №9

1. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень.
2. Поховальна обрядовість скіфів.
3. Празько-корчацька культура.

Варіант №10

1. Види й типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар.
2. Катакомбна історико-культурна спільність.
3. Фракійський гальштат.

Варіант №11

1. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
2. Пеньківська культура.
3. Поховальна обрядовість давньоруського часу.

Варіант №12

1. Типологічний метод та його значення в сучасній археології.
2. Києво-Черкаська група скіфських пам'яток (поселення, городища, захоронення).
3. Київська культура.

Варіант №13

1. Види і типи археологічних пам'яток.
2. Буго-дністровська культура.
3. Роменська культура.

Варіант №14

1. Середній палеоліт. Характеристика культури.
2. Середньостогівська культура.
3. Латенські пам'ятки.

Варіант №15

1. Проведення археологічних розвідок.
2. Скіфські пам'ятки Ворскли і Посулля, Сейму і Сіверського Дінця.
3. Пшеворська культура.

Варіант №16

1. Основні археологічні культури пізнього палеоліту та їх характеристика.
2. Пам'ятки \культури Гумельниця.
3. Ремесло і торгівля у Давній Русі за даними археології.

Варіант №17

1. Основні археологічні культури мезоліту. Їхня характеристика.
2. Проблеми періодизації і хронології трипільської культури.
3. Сармати на території України за даними археології.

Варіант №18

1. Культурний поділ та періодизація пам'яток мезоліту. Проблеми хронології.
2. Культура кулястих амфор.
3. Зрубна культура.

Варіант №19

1. Теорії проникнення неолітичних культур на територію України.
2. Характеристика матеріальної культури скіфів (зброя, скіфський звириний стиль).
3. Культура карпатських курганів.

Варіант №20

1. Дніпро-донецька культура.
2. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
3. Характеристика і структура давньоруських городищ.

Варіант №21

1. Городоцько-здовбицька культура.
2. Білогрудівська культура.
3. Городища, селища і могильники Київської Русі.

Варіант №22

1. Лендельська культура.
2. Колочинська культура.
3. Загальний характер давньоруської матеріальної і духовної культури за даними археології.

Варіант №23

1. Характеристика основних культур неолітичного часу.
2. Пізній етап трипільської культури та його локальні варіанти.
3. Скіфські пам'ятки Західного та і Східного Поділля і Волині.

Варіант №24

1. Ямна культура.
2. Волинцевська культура.
3. Характеристика і структура давньоруських городищ.

Варіант №25

1. Мезолітичні могильники та антропологія.

2. Новочеркаська група пам'яток.
3. Характеристика і структура давньоруських селищ.

Варіант №26

1. Буго-Дністровська культура.
2. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура.
3. Пам'ятки кочовиків Півдня України X–XIII ст.

Варіант №27

1. Фракійський гальштат на території України.
2. Етнічні процеси на теренах України в VII–IX ст.
3. Археологічна класифікація укріплених поселень давньоруського часу.

Варіант №28

1. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я.
2. Етнічні процеси на теренах України в II–V ст.
3. Сільське господарство Київської Русі за даними археології.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ, ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ ТА ФОРМИ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Засоби діагностики результатів навчання: усне опитування, самостійна робота, модульна контрольна робота (зокрема із застосуванням модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища Moodle), презентація результатів наукових досліджень, а також студентські доповіді та виступи на наукових семінарах і конференціях.

Засоби діагностики результатів навчання: усне опитування, виконання самостійних робіт, модульна контрольна робота (зокрема в модульному об'єктно-орієнтованому динамічному навчальному середовищі Moodle), презентація результатів досліджень, студентські доповіді та виступи на наукових семінарах і конференціях.

Форми поточного та підсумкового контролю: Поточний контроль здійснюється з метою перевірки рівня засвоєння навчального матеріалу, забезпечення зворотного зв'язку між викладачем і здобувачами вищої освіти та підвищення навчальної мотивації.

Поточний контроль проводиться у формах: усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів під час обговорення питань на практичних (семінарських) заняттях та виконання аналітичних завдань, співбесіда та дискусій.

Модульний контроль проводиться у формі модульної контрольної роботи.

Формою підсумкового контролю є екзамен.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Поточне оцінювання здійснюється у відповідності до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція)» від 05.03.2024 р. № 22-ОД.

Увесь навчальний курс оцінюється в 100 балів. В поточне оцінювання включається: практичні заняття – 20 балів, модульна контрольна робота – 30 балів, самостійна робота та індивідуальні навчально-дослідні завдання – 10 балів.

Поточний, модульний контроль, екзамен (100 балів)					Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	ІНЗД	Екзамен	100
20 балів	30 балів	5 балів	5 балів	40 балів	

ОЦІНЮВАННЯ СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

З урахуванням того, що навчальні досягнення учнів закладів загальної середньої освіти оцінюються за 12-бальною шкалою та з метою полегшення процесу адаптації випускників цих закладів до умов навчання у закладі вищої освіти, максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях приймається рівним 12¹.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.

¹ Положення Про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція) : затв. від 05 березня 2024 р. №22-ОД. URL: https://drive.google.com/file/d/1aD_jeL-jGRbDWAegkQ58tdMxxbqQKuff/view

	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спроби розповісти суть заданого матеріалу, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, здатний провести за зразком розрахунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає у нього значні труднощі.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але його окремі висновки нелогічні, непослідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; його відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
		Здобувач вищої освіти правильно й логіч-

Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	но відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями та фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувана вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; його відповіді повні, логічні, обгрунтовані, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обгрунтувати його положення.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати та систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.
	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими й міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні навчальні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси

Високий (творчо-професійний)	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити й розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити та розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно й творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (5 БАЛІВ)

Контроль за самостійною роботою відбувається на консультаціях за 5-бальною системою оцінювання. Дозволяється захист питань самостійного опрацювання у формі колоквиуму (усно). Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

5	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; повнота розкриття завдань; розкриття ключових аспектів завдань. Виконані завдання чітко структуровані. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
4	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідей суті завдань, якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
3	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань; не усі питання опрацьовано. У тексті зустрічаються граматичні помилки та неточності. Матеріал завдань частковий або не завжди закінчений.
0-2	Студент допускає грубі помилки при виконанні роботи. Не розуміє сутність її виконання. Не може розкрити та обґрунтувати поставлені питання. Здобувач не здатен захистити виконані завдання.

ОЦІНЮВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ (5 БАЛІВ)

5	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі. Студент вийшов на високий рівень теоретичних узагальнень, провів детальний аналіз явищ і процесів у досліджуваному об'єкті. Студентом повністю розкритий зміст роботи. На основі проведених досліджень та облікових робіт зроблені ґрунтовні висновки, узагальнення.
4	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. У презентованій роботі допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. На основі проведеного дослідження зроблені висновки.
3	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами та алгоритм розв'язання поставленої проблеми. У презентованій роботі наявний стислий аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень та облікових робіт не чітко зроблені або й відсутні висновки.

ОЦІНЮВАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Після вивчення усього матеріалу здобувачі вищої освіти пишуть модульну контрольну роботу. Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі (у вигляді відповідей на три питання). До її написання допускаються усі студенти. Здобувачі вищої освіти, які за результатами виконання модульних контрольних робіт отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для виконання або не виконали завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою. Модульна контрольна робота складається із 3 питань, які оцінюються наступним чином:

1 питання – 10 балів,

2 питання – 10 балів,

3 питання – 10 балів.

Питання містять як теоретичний так і практичних характер.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ТРЬОХ ПИТАНЬ

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«Відмінно»	10-9 балів	Здобувач вищої освіти у відповідях на питання демонструє глибокі знання, повною мірою володіє матеріалом, що дозволяє виявляти розуміння змісту предмету, його основних положень, категоріального апарату тощо, може обґрунтовувати свої судження, аргументуючи правильну відповідь, логічно та послідовно формулює текст відповіді на поставлене завдання.
«добре»	8-7 балів	Здобувач презентує високий рівень володіння навчальною інформацією, однак подекуди допускає незначні помилки у термінологічних визначеннях, не завжди супроводжує висвітлення теми необхідними прикладами й власними міркуваннями
«задовільно»	6 балів	Відповіді здобувача вищої освіти на питання дозволяють виявити знання і розуміння основних положень предмета, певне володіння категоріальним апаратом, проте характеризуються фрагментарністю, відсутністю повноти та аргументованості. Здобувач

«незадовільно»	0-5 балів (не зараховано)	Відповіді здобувача вищої освіти на питання не виявили знань та розуміння основних положень предмета, що спричинило значну кількість помилок або, взагалі, повнучасткову відсутність відповідей. Здобувач не вміє логічно побудувати відповідь, обґрунтовувати свої судження, плутається у розумінні категоріального апарату тощо.
----------------	---------------------------	--

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел, списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману. URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/normatyvna-baza/>

ВИЗНАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕФОРМАЛЬНОЇ ТА (АБО) ІНФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання у неформальній та/або інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно «Порядку визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція)», зокрема, якщо їх тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі). URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJpomOgFjUJumB4T/view>

В неформальній освіті:

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту освітнього компоненту (окремій темі);
- підготовка конкурсної наукової роботи;
- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;
- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді;

В інформальній освіті:

- наявність наукової публікації;
- громадська або волонтерська діяльність.

ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ ШКАЛ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Рейтингова оцінка навчальної дисципліни «Археологія України»	Підсумкова оцінка за шкалою ECTS	Підсумкова оцінка за національною шкалою
90-100	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	
67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)	

Перескладання рейтингових оцінок (від 60 і більше балів) з метою їх підвищення дозволяється лише у виняткових випадках за погодженням з деканом факультету та з дозволу ректора університету.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПРОГРАМА ЕКЗАМЕНУ

Семестровий екзамен – це форма семестрового контролю засвоєння здобувачем вищої освіти теоретичного та практичного матеріалу з навчальної дисципліни за семестр, який проводять як окремий контрольний захід. Семестровий екзамен здобувачі вищої освіти складають у період заліково-екзаменаційних сесій і є обов’язковим видом контролю знань, умінь і навичок студента здобутих під час навчання.

На семестровому екзамені з «Археології України» потрібно не лише продемонструвати знання окремих фактів, концепцій та дат, а й уміння аналізувати вплив різних чинників на життєдіяльність певної археологічної культури, господарський уклад, матеріальну і духовну культуру тощо. Відповідь повинна бути чіткою, логічною, аргументованою та повністю розкривати зміст питання. Необхідно продемонструвати уміння робити аналітичні узагальнення та висновки.

Здобувача вищої освіти вважають допущеним до семестрового контролю з навчальної дисципліни якщо він виконав усі види робіт передбачених навчальним та робочим навчальним планом: немає поточних заборгованостей, успішно виконана МКР, самостійна робота та ІНДЗ (мінімальний допуск – 35 балів). Іспит оцінюється в 40 балів, при цьому відповідь вважається успішною, якщо студент виявив знання мінімально на 24 бали, тобто 60% від загальної кількості балів, які відведені на цей вид підсумкового контролю знань студента.

Натомість, здобувачів вищої освіти, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не допускаються до складання семестрового екзамену з відповідної навчальної дисципліни. Рішення про недопущення за поданням викладача приймає декан історичного факультету, його оприлюднюють до початку екзамену. У відомості обліку успішності декан факультету робить запис «не допущено». Таких здобувачів вищої освіти допускають до складання семестрового екзамену після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю. За заявою здобувача вищої освіти про дострокове складання семестрового екзамену у зв’язку з поважними причинами, як виняток, може встановлюватися індивідуальний графік складання семестрових екзаменів.

Якщо здобувач вищої освіти не з'явився на екзамен з поважних причин (хвороба, сімейні обставини тощо), документально підтверджених відповідним документом, йому може встановлюватися індивідуальний графік складання екзаменів (не більше місяця після закінчення екзаменаційної сесії). Якщо визначений термін недостатній для виконання індивідуального графіку складання семестрових екзаменів, то розглядають питання щодо надання здобувачу вищої освіти академічної відпустки або повторного курсу навчання.

Здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю у формі екзамену отримали незадовільну оцінку, дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки до початку наступного семестру в терміни, визначені графіком ліквідації академічної заборгованості здобувачами вищої освіти історичного факультету (графік ліквідації академічної заборгованості здобувачами вищої освіти історичного факультету розробляє деканат і затверджує декан історичного факультету).

Повторне складання семестрових екзаменів допускається не більше двох разів: один раз – викладачеві, другий – комісії у складі трьох осіб (викладач, який забезпечував викладання навчальної дисципліни, завідувач кафедри, провідні викладачі кафедри), яку створює декан історичного факультету. Відповідь здобувача вищої освіти, який ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, оцінюють за 100-бальною шкалою без урахування рейтингової оцінки поточної успішності. Результат складання семестрового екзамену комісії є остаточним. Повторне складання семестрового екзамену з метою підвищення оцінки, як правило, не допускається.

ПРОГРАМА ЕКЗАМЕНУ

1. Археологічна періодизація.
2. Археологія козацьких битв та військових конфліктів XVII ст.
3. Березань та Ольвія.
4. Білогірдівська культура.
5. Білозерська культура.
6. Боспорське царство в Криму.
7. Буго-Дністровська культура.
8. Види й типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар.

9. Волинцівська та Роменська культури.
10. Геофізичні методи, аерофоторозвідка і супутникова фіксація. Використання картографічного методу на сучасному етапі.
11. Городоцько-здовбицька культура.
12. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я.
13. Дані інших природничих і гуманітарних наук в археологічних дослідженнях (палеоботаніка, палеозологія, палеоастрономія, палеогеологія, палеокліматологія тощо).
14. Дніпро-донецька історико-культурна спільність..
15. Загальна характеристика матеріальної і духовної культури давньоруського часу.
16. Замки-фортеці Поділля й Волині XIV–XVII ст.
17. Зарубинецька культура.
18. Зрубна культура.
19. Зубрицька культура.
20. Історія розвитку методики археологічних досліджень.
21. Катакомбна історико-культурна спільність
22. Кемі-обинська культура.
23. Києво-Черкаська група скіфських пам'яток (поселення, городища, захоронення).
24. Київська культура.
25. Козацька доба: археологічна характеристика та періодизація
26. Колочинська культура.
27. Культура багатоваликової кераміки.
28. Культура карпатських курганів.
29. Культура кулястих амфор.
30. Культура лійчастого посуду.
31. Культура лінійно-стрічкової кераміки
32. Культура Ноа.
33. Культура Отомань.
34. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
35. Культурний поділ та періодизація мезолітичних пам'яток. Проблеми хронології мезоліту.
36. Латенська культура.
37. Леңдельська культура.
38. Лука-Райковецька культура.
39. Мезолітичні культури балтійської провінції.

40. Мезолітичні культури причорноморської провінції.
41. Мезолітичні могильники та антропология.
42. Методи абсолютної хронології у датуванні археологічних пам'яток та речових комплексів: радіовуглецевий метод, метод дендрохронології, палеомагнітне датування.
43. Основні археологічні культури пізнього палеоліту та їх характеристика.
44. Основні правила розкопок могильників.
45. Основні методи пошуку та виявлення археологічних пам'яток.
46. Пам'ятки кочовиків Півдня України X-XIII ст.
47. Пам'ятки скіфського часу Ворскли і Посулля, Сейму і Сіверського Дінця.
48. Пам'ятки скіфського часу Західного та і Східного Поділля і Волині.
49. Пам'ятки культури Гумельниця.
50. Пеньківська культура.
51. Писемні джерела та їх значення для археології.
52. Пізній палеоліт України: періодизація та основні археологічні культури.
53. Пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму.
54. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень.
55. Поховальна обрядовість скіфів.
56. Поховальна обрядовість часів Київської Русі.
57. Правила проведення розкопок поселень.
58. Празько-Корчацька культура.
59. Предмет, мета та завдання дисципліни «Археологія».
60. Причини та етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я.
61. Проблеми періодизації і хронології трипільської культури.
62. Проведення археологічних розвідок.
63. Пшеворська культура.
64. Ранній палеоліт України. Проблема заселення України у часи раннього ашелью за даними археології.
65. Робота на археологічній пам'ятці під час розвідки.
66. Роменська культура.
67. Сабатинівська культура.

68. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура.
69. Сарматські пам'ятки.
70. Середній палеоліт. Характеристика культури.
71. Середньовічний Білгород-Дністровський.
72. Середньовічний Крим.
73. Середньостогівська культура.
74. Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби.
75. Старожитності Чорногорівського періоду та Новочеркаські пам'ятки.
76. Статистичний метод та його значення в сучасній археології.
77. Стратиграфічний метод в археологічних дослідженнях.
78. Сурсько-дніпровська культура.
79. Теорії проникнення неолітичних культур на територію України.
80. Тіра і Ніконій.
81. Типологічний метод та його значення в сучасній археології.
82. Тшинецька та комарівська культури.
83. Фракійський гальштат на теренах України.
84. Характеристика і структура давньоруських городищ.
85. Характеристика і структура давньоруських міст (Київ, Вишгород, Галич, Василів, Чернігів)
86. Характеристика матеріальної культури скіфів (зброя, скіфський звіринний стиль).
87. Херсонес та Керкинітіда.
88. Черняхівська культура.
89. Чорноліська культура.
90. Ямна культурно-історична спільність.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Абсолютне датування – встановлює точну або приблизну історичну дату події (тисячоліття, століття, рік, іноді місяць і день). В первісній історії найчастіше можна встановити лише тисячоліття, або століття.

Австралопітек – найбільш ранні представники родини «Гомо» (людина), котрі жили приблизно 4,5-2 млн. років тому.

Агора (від грец. ἀγορά – площа) – ринкова площа у давньогрецькому місті, площа призначена для проведення народних, судових, військових зборів, центр.

Аерофотографічний метод – фотографування місцевості з невеликої висоти за допомогою літальних апаратів та БПЛА для спостереження більш широкої картини та зв'язків між деталями. Результати фотографування іноді перетворюють в карту. Інколи використовують фотографування двома апаратами для одержання ефекту стереоскопічності і простеження рельєфу.

Акінак – короткий перський та скіфський двосічний меч. Перехрестя має форму метелика чи перевернутого сердечка.

Акрополь (від грец. ακρόπολις – верхнє місто) – укріплена частина грецьких міст, яка, як правило, розташовувалась на підвищенні, що панувало над нижньою частиною міста. На Акрополі знаходились міські святині.

Альпійська схема – одна з ранніх схем четвертинного періоду історії Землі, що базується на вивченні Альп. Згідно з нею виділені чотири льодовикових періоди: гюнц, міндель, рисс, вюрм.

Амфора – давній глиняний посуд для рідких та сипучих товарів. Мала видовжену чи заокруглену форму, видовжене дно та дві вертикальні ручки.

Ангоб – тонкий шар рідкої глини, яким покривалась поверхня сформованого керамічного посуду або виробу перед випалюванням. Іноді в ангоб домішувались барвники, а поверхня лощилась. Ангоб прикрашав поверхню посуду та підвищував його водостійкість.

Антропогенез (від грец. – ἀνθρώπος – людина і γένεσις – походження) – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропосоціогенез (від грец. ἀνθρώπος – людина, лат. societas – суспільство і грец. γένεσις – походження) – процес переходу від біо-

логічної форми руху матерії до соціальної, є нерозривним у перетворенні тварини у людину і формуванні людського суспільства.

Антропоморфний (від грец. ανθρωπος – людина та μορφή – форма) – людиноподібний.

Артефакт (від лат. atre – мистецтво і factum – зроблений) – предмет не природного походження, а зроблений людиною.

Археологічна культура – сукупність матеріальних пам'яток, які відносяться до однієї території та епохи, і мають спільні риси.

Археологічна спадщина України – сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини.

Археологічна розвідка – вид наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаний з руйнуванням культурного шару (крім обмеженого шурфування для визначення товщини культурного шару) об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини.

Археологічні розкопки – вид наукового дослідження археологічної спадщини, спрямований на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини, що здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта.

Археологічні предмети – рухомі предмети, вік яких складає не менше 100 років, що знаходяться чи знаходились в землі чи під водою, які є відображенням життєдіяльності минулих поколінь.

Археологічний комплекс – сукупність археологічних об'єктів. Бувають відкриті і закриті. У закритий комплекс речі попадають одночасно (скарби, поховання, вміст несподівано зруйнованого житла). Відкритий комплекс формується впродовж довгого проміжку часу.

Археологія – історична наука, яка вивчає минуле людства за матеріальними джерелами, а при наявності і письмовими. Методика відрізняється в залежності від періоду, що призвело до спеціалізації по предметам, наприклад, первісна, класична, середньовічна, індустриальна тощо).

Архантропи – друга стадія формування людини. Представлені: пітекантропом, синантропом, атлантропом, гейдельбергською людиною.

Б

Бармиця – кольчужна або пластинчата сітка, яка вживалася у захисному озброєнні на Русі та у кочівників. Вона кріпилася до шолома та повинна була захищати голову воїна від ударів у задню та бокові частини голови та шиї.

Башта – споруда, висота якої набагато перевищує її горизонтальні розміри. Спочатку будувались для оборонних цілей (сторожові вежі, башти замків – донжони). Використовуються в культовому будівництві (дзвіниці, мінарети) та цивільній архітектурі (маяки, ратуші та ін.).

Біноклевидні посудини – культова кераміка трипільської культури у вигляді двох з'єднаних між собою циліндрів без дна з розширеними краями та багатую орнаментациєю. Використовувались у культових обрядах родючості землі. Подібні посудини у вигляді одного циліндра зустрічаються рідше (моноклі).

Біритуалізм – поєднання різних ритуалів, наприклад, на одному могильнику поховання з кремацією та інгумацією.

Бортництво – добування меду диких бджіл.

Браслет – прикраса у вигляді циліндрично зігнутої пластини, спіралі чи більш складної форми, який носився на руках чи ногах людини. Як прикраса відома з палеолітичного часу, коли виготовлявся з кістки мамонта. Пізніше браслети виготовлялись з кольорових і коштовних металів.

Бровка – полоса нерухомої землі, залишеної між ділянками розкопу чи секторами кургану для кращих спостережень стратиграфії.

Бронза – сплав міді з оловом та іншими металами, співвідношення якого складає 9:1. Це є перший сплав, який виготовляла людина. Має багато переваг перед міддю – більш низька температура плавлення (700-900 °С в залежності від процентного складу), висока твердість. Цей сплав відіграв важливу роль в історії людства. Ціла епоха названа бронзовим віком.

Бронзовий вік (доба бронзи) – культурно-історичний період історії людства, який прийшов на зміну енеоліту (мідній добі) – перехідному періоду після кам'яної доби. Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та зброї із бронзи, появою

кочового скотарства, поливного рільництва, писемності, рабовласницьких держав (кінець III – початок I тисячоліття до н. е.). Археологічні культури бронзового віку на теренах України можуть бути розділені на ранній, середній і пізній етапи.

Булавка – інструмент для скріплення одягу (попередниця фібули), рідше – волосся. Складається зі стержня, вигостреного на одному кінці, та декоративного навершшя. Археологічне значення має форма навершшя.

В

Вал – оборонна споруда у вигляді високого земляного насипу з крутим схилом, влаштованим з боку можливого нападу супротивника. Вали складають систему фортифікаційних споруд городищ. Внутривальні конструкції є основними для датування валів.

Варвари – назва, яку стародавні греки і римляни давали іншим народам, з іншою мовою, звичаями та культурою.

Веретено – знаряддя для прядіння у вигляді палички з потовщенням на одному кінці. Починаючи з енеоліту тягарцем або маховим колесом для веретена слугували глиняні чи кам'яні пряслиця.

Відносне датування – не оперує одиницями часу, тобто точно не вказує, скільки років, віків чи тисячоліть пройшло з часу тієї чи іншої події, а встановлює лише послідовність подій, відзначаючи, що одна подія відбувалась до або після іншої.

Вірування – окремі чи відносно систематизовані уявлення, що відображають віру людини у існування вищих сил і істот та їх вплив на її долю і пов'язаних з нею людей.

Виімчастий орнамент – заглиблений орнамент на поверхні посуду який вирізають до його обпалу, а виімки, зазвичай, заповнюють білою пастою, яка чітко дивиться на темній поверхні.

Виявлення об'єкта археологічної спадщини – сукупність науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності археологічного культурного шару, встановлення площі його поширення, культурно-хронологічної належності, стану збереженості, культурно-історичної цінності.

Відбійник – камінь, яким наносились удари для виготовлення знарядь праці шляхом сколювання відщепів від нуклеуса.

Відтискна (віджимна) ретуш – техніка виготовлення крем'яних знарядь при якій тонкі лусочки відцілялися кістяними, кам'яними чи

дерев'яними інструментами. Зустрічається на лезах серпів, наконечниках стріл, списів.

Відмулена глина – очищена осадам глина. Коли розчинена у воді глина починає осідати, на дно осідають найбільші шматки і конкреції, а органічні домішки спливають. Шар посередині дає найкращу глину для виготовлення високоякісного столового посуду.

Відкритий лист – це спеціальний кваліфікаційний документ, установленого зразка, що визначає фаховий рівень дослідника і дає право на проведення досліджень археологічної спадщини. Відкритий лист є обов'язковою умовою для отримання дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони тощо. Видається польовим комітетом Інституту археології НАН України. Після проведення робіт обов'язковим є науковий звіт.

Відтворююче господарство – спосіб господарювання при якому людина відтворює природні ресурси. Приходить на зміну більш примітивному привласнюючому господарству (див. *неолітична революція*).

Відщеп – відколотий від нуклеуса ударом фрагмент, який залишає на нуклеусі характерні сліди, що дає можливість відрізнити працю людини від природного уламка. Відщепи часто використовуються як заготовки для виготовлення знарядь.

Вінчик – верхній край посуду. Має різну форму: прямий, відігнутий, валиковий ін. (слабко, середньо або сильно профільований).

Вогнище – місце для розведення відкритого вогню у житлі. Для нього характерна пропалена внаслідок високої температури кам'яна вимостка, яма для згрібання попелу, вугілля.

Водорозділ – лінія, межа, що розділяє басейни суміжних водойм (річок, озер та інше).

Воскова модель – техніка відливки металевих (бронзових) виробів. Застосовувалась при відливці предметів найбільш складної форми. Предмет моделювався з воску, а потім обмашувався глиною і випалювався. Через отвір віск витікав, а потім через цей же отвір заливався метал, який заповнював утворену порожнину. Після застигання металу ливарна форма розбивалась і одержувалась відлита з металу точна копія воскової фігури. На відміну від кам'яних, такі формочки використовувались одноразово.

Впускне поховання – поховання, яке здійснене у насипі раніше спорудженого кургану

Г

Галькові знаряддя – найбільш ранній і примітивний тип знарядь (чопери і чопінги). Найраніші знаряддя зроблені від 2,4–1,75 млн. років тому з допомогою оббивання гальок і одержання нерівного робочого краю.

Гарда (перехрестя) – частина ефесу клинкової холодної зброї, яка призначена для захисту від удару пальців руки, що охоплюють руків'я.

Гарпун – металеве знаряддя, спис, наверхшя якого з кістки чи рогу являє собою загострений стержень з одним чи двома рядами зазубрин. Використовувався з пізнього палеоліту для полювання на рибу та водоплавних звірів.

Географічне середовище – сукупність факторів, залучених на даному етапі розвитку суспільства до суспільного життя (грунти, луки, води, корисні копалини, рослинний і тваринний світ, дороги, села, міста, нижня частина атмосфери), які є необхідними умовами існування суспільства.

Геомагнітна розвідка – проводиться чутливими магнітометрами. Дозволяє виявити під землею місця перекопів – ями, канали, рови, скупчення сміття, дороги, ділянки, що піддавались нагріванню.

Геометричний орнамент – різновид орнаменту, що складається з геометричних елементів і позбавлений ознак образотворчості.

Гляціал – (від лат. *glacialis* – крижаний, льодовий) – льодовиковий період, відрізок часу в геологічній історії Землі, що характеризуються сильним похолоданням клімату і утворенням обширних покривних льодовиків не лише в полярних областях, але і в помірному поясі.

Глечик – видовжена посудина з однією або двома ручками. Розрізняють глек – глечик великих розмірів для зберігання рідких продуктів та гладущик – глечик без ручки для зберігання води, молока.

Глинобитний – побудований з глини, не формованої у цеглу. Такі споруди поширені на Близькому Сході, Балканах, Кавказі. На території України поширені у трипільській та ряді інших культур. В основі таких стін був сплетений з лози дерев'яний каркас, обмазаний з обох боків глиною. Глинобитною була і підлога.

Голоцен – підрозділ антропогену; сучасний післяльодовиковий геологічний час, що розпочався близько 12 тисяч років тому. Початок

голоцену збігається із закінченням останнього материкового заледеніння на півночі Європи. Впродовж голоцену суша та моря прийняли сучасні контури, склалися сучасні географічні зони, сформувалися запланні тераси річок.

Гончарний круг – пристрій для ручного формування виробів з глини. Використовується здебільшого в гончарстві. Відомі ручні та ножні (педальні) гончарні круги.

Гончарство – виготовлення керамічних виробів з гончарної глини: посуду, кахель, іграшок тощо.

Горизонт – в археологічному розумінні це наявність однакових ознак та характерних рис на різних ділянках пам'ятки чи на різних пам'ятках.

Горит – колчан для луку і для стріл. Був поширеним у греків та скіфів. Виготовлявся з дерева обтягнутого шкірою. Найбільш багаті прикрашались золотими пластинами. Часто такі пластини були виготовлені за однією матрицею.

Горн – проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів. Горном також називається піч для випалювання керамічних виробів, а також частина шахтної печі (доменної, вагранки), над якою згоряє паливо і плавиться метал. Характерна ознака горна – співвідношення висоти до ширини менше 1.

Городище – тип археологічної пам'ятки, поселення, укріплене одним або декількома земляними валами і зовнішніми ровами. В залежності від площі, конструкції фортифікацій та ін. Розрізняють прості і складні.

Городня – дерев'яний чотирьохстінний зруб, який заповнювався глиною чи каменем і входив у систему давніх укріплень (валів).

Господарсько-культурний тип – певний комплекс господарства і культури, що склався історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкають у схожих природних умовах. Сьогодні етнологи виділяють три господарсько-культурних типи: збиральництво, полювання; мотичне землеробство, плужне; скотарство.

Гостроконечник – крем'яне знаряддя праці ранньої та середньої палеолітичної доби. Два протилежних робочих краї знаряддя з'єднувалися під гострим кутом утворюючи гостре проколююче вістря. Це дало назву виробу.

Гребінцевий орнамент – прикрасення поверхні посуду зубчастим інструментом по сирій поверхні внаслідок чого отримується лінійний чи хвилястий орнамент.

Гробниця – переважно кам'яна споруда для поховання.

Грунтова могила (могильник) – могильна яма, або група поховань влаштованих у материку. Поховання може мати прямокутну, овальну та іншу форму.

Д

Деградація (від англ. degradation) – повільне погіршення, вирождження, занепад; зниження чи втрата позитивних якостей.

Дендрохронологія – метод датування по річним кільцям дерев.

Дитинець – центральна найбільш укріплена частина міста у Давній Русі. Місце проживання світської та духовної верхівки.

Докерамічний неоліт – період кам'яного віку до появи кераміки, але наявні переконливі свідчення існування сільського господарства (Ієрихон, IX тис. до н. е.). Одночасно існували пам'ятки з керамікою та землеробсько-скотарським господарством.

Дольмен – мегалітична гробниця; вигляді великого кам'яного ящика, накритого плоскою кам'яною плитою. На Україні поширені у культурі кулястих амфор та кемі-обінській культурі. Дольмени були поховальними спорудами.

Домниця – кам'яна чи глинобитна піч для виплавки заліза.

Дорелігійні вірування – комплекс уявлень релігійно-міфічного змісту певної етнічної групи, що склався до того, як була розповсюджена на даній території одна із релігій.

Дромос – коридорний прохід з поверхні у поховальну камеру під курганом. Інколи був викладений каменем.

Духовна культура – напрацьована колективним розумом система виробничих навичок, народних звичаїв, пов'язаних із господарським, соціальним та сімейним життям людини, різноманітних видів мистецтва, народної творчості, релігійних уявлень і вірувань, які передаються від покоління до покоління.

Е

Еволюція – форма безперервних поступових якісних змін у суспільстві, що відбуваються мирними засобами.

Егалітарне суспільство (від фр. egalite – рівність) поширене у західноєвропейській та американській науковій літературі визначення

первісного суспільства, якому ще не властиве соціальне і майнове розшарування.

Експонат – музейний предмет, який спеціально виставлений для огляду у експозиції.

Емаль – склоподібне покриття, яке наносилося певним малюнком на металеву поверхню та запікалося. У Давній Русі були широко розповсюджені емаль виїмчата та перегородчата.

Елітарна культура – культура особливої верстви суспільства (еліти), найбільш здатної до духовної діяльності.

Енеоліт (від лат. aeneus – мідь і грец. λίθος – камінь) – мідно-кам'яна доба, що слідує за неолітом. Починає епоху палеометалів в археології.

Еоплейстоцен (від грец. eos – ранкова зоря, світанок і πλειστός – найбільший) – нижній підрозділ четвертинного періоду. Охоплює відрізок часу від 2.0-1.7 до 1.0 млн років тому. Спочатку термін був введений як синонім нижнього (давнього) плейстоцена.

Епіпалеоліт – рідко вживане позначення мезоліту.

Епонімна пам'ятка – археологічна пам'ятка, яка дала назву археологічній культурі чи періоду.

Етнічна культура – успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що визначає стиль життя, виконує етно-ідентифікаційну роль, дає змогу виділити і протиставити себе іншим етносам.

Ж

Жальник – культова чи поминальна споруда із каменів.

Житло – природна чи штучна схованка людини для захисту від негоди, влаштована відповідно природним умовам, для задоволення загальних людських потреб (переважно для приготування і вживання їжі, відпочинку і сну) починаючи із епохи існування соціально-неоднорідного суспільства – і з престижних міркувань.

Жорна, жорна ротаційні – пристосування для розмолу зерна. Вони приходять на зміну зернотерці. Складаються з двох каменів, які на відміну від зернотерки, обертаються один на другому навколо осі. За цим принципом влаштований млин, де жорна приводяться у рух силою води (млин) чи вітру (вітряк).

Жорства – домішка подрібнених камінців у глину, що збільшує вогнестійкість та попереджає розтріскування керамічних виробів під час висихання (див. шамот).

З

Залізний вік – історичний період, який визначається розвитком металургії і використанням залізних виробів (ножі, сокири, посуд, зброя, прикраси тощо). Залізний вік можна умовно поділити на ранній, середній і пізній етапи. Датується I тис. до н. е.

Зачистка – методика археологічних розкопок з допомогою якої дбайливо зачищається верхній горизонт та стінки розкопу. Це дає можливість спостерігати різницю у кольорах та структурі поверхні ґрунту (культурного шару), що важливо під час відкриття архітектурних планів, стовпових чи могильних ям та багатьох важливих конструктивних деталей.

Збиральництво: 1) одна із форм господарської діяльності, яка полягає у збиранні й обробці продуктів харчування, приготуванню з них їжі. В первісному суспільстві воно було поряд з мисливством і рибальством, однією із найважливіших галузей привласнюючого господарства, яке історично передувало відтворювальному господарству.

Землянка – викопане в землі житло прямокутної або округлої форми, дах якого зроблений з колод і балок та вкритий землею, гілками, шкурами чи листям. Землянка є одним з найстаріших типів людського житла. Вона відома з часів верхнього палеоліту.

Звіриний стиль – назва художнього стилю, поширеного в мистецтві кількох стародавніх культур. Основною тематикою зображень були тварини або ж частини їх тіла, та складних композицій з них, звідки й назва. Найдавніші зразки датуються III тис. до н. е. Одним з найкращих зразків цього стилю є скіфський звіриний стиль.

Зернотерка – найдавніше пристосування для помелу зерна.

Знаряддя праці – спеціально виготовлені людиною предмети добування засобів існування. Вміння виготовляти знаряддя праці – гольовна відміна давньої людини від тварини.

Зондування – протикання металевим стержнем нерозкопаних шарів з метою виявлення кам'яних чи інших твердих конструкцій.

Зооморфні зображення – зображення у вигляді тварин або наділене їх рисами.

І

Ідол – це антропоморфне (рідше зооморфне) скульптурне зображення язичницького божества, виготовлене з каменю, дерева, глини чи інших матеріалів, яке слугувало об'єктом культового поклоніння.

Інгумація (трупопокладення, поховання) – передбачає розміщення тіла померлого в труну і захоронення його в могилу чи склеп. Існує «витагнуте» поховання (природне розміщення тіла в труні), «скорчене» (у позі «сплячої» людини на боці) і «сидяче».

Інститут археології Національної академії наук України – основна установа в структурі Національної академії наук України, що здійснює науково-дослідницьку діяльність у галузі вивчення археології та давньої історії України. Інститут археології входить до складу Відділення історії, філософії та права Національної академії наук України.

Інтергляціал (від лат. *inter* – межа, *glacialis* – крижаний, льодовий) – міжльодовиков'я, проміжок часу, що розділяє дві льодовикові епохи (два льодовикових періоди). У четвертинному періоді інтергляціальні періоди характеризується звільненням від льодовикових покривів помірних широт, потеплінням клімату, появою теплолюбивих істот.

Історико-культурна спільність – територія, у населення якої в силу спільності історичної долі, соціально-економічного розвитку та взаємного впливу складаються подібні культурно-побутові особливості. Історико-культурна область проявляється в матеріальній культурі – типах традиційного житла, засобів пересування, особливостях приготування їжі та приготування начиння, одягу, взуття, прикрас тощо, а також у традиційній духовній культурі (календарні обряди та звичаї, вірування, фольклор тощо).

К

Калібровані дати – дати, у визначені яких за допомогою точних методів (наприклад C^{14}), зроблені перерахунки від нашої ери, тобто календарні дати.

Камеральна обробка – один з етапів археологічного дослідження яке включає у себе наукове опрацювання у лабораторних умовах матеріалів, які були одержані під час польових досліджень.

Кам'яна баба – кам'яна скульптура, що зображує жінку чи воїна. Залишені багатьма кочовими народами (скіфами, половцями, печенігами та ін.).

Кам'яна доба – перший етап в археологічній періодизації, найтриваліший період в історії людства, впродовж якого люди широко використовували камінь для виготовлення знарядь праці, була відсутня технологія обробки металу. У цей час також використовувались дере-

вина, кістка, дещо пізніше з'явилася технологія обробки глини, з якої робили посуд. Кам'яну добу розділяють на палеоліт, мезоліт і неоліт.

Каркасно-стовпові конструкції жител – конструкції стін в основі яких стоять вертикальні стовпи, що тримають стіну та покрівлю. Між ними – сплетений каркас з лози на взірєць тину, який обмашений з обох сторін глиною що утворює стіни. Широко використовувалися у лісостеповій зоні починаючи з неоліту.

Карта археологічна – складається шляхом нанесення на топографічну основу окремих археологічних знахідок або прикмет за допомогою умовних позначок.

Картографічний метод – нанесення на карту певних археологічних пам'яток, що дає можливість наочно уявити просторове розташування прикмет або артефактів, територію поширення, розміщення вздовж торгових шляхів, кордонів, співпадіння з місцями історичних подій, ґрунтами, рослинністю, розповсюдженням мов тощо.

Катакомби – специфічні поховання бронзового віку степової зони, де у могильній ямі з боку чи з боків зроблена ніша (підбій) у якій здійснювалося поховання. Такі поховання під курганами дали назву катакомбній культурі.

Каурі – черепашка морського молюска роду Сургаса, який жив у басейні Індійського та Тихого океанів. Були предметом торгівлі і доставлялися у Європу з берегів Червоного моря. З кінця неоліту поширені на території України, де використовувалися як прикраси, а пізніше, ймовірно, і як гроші.

Кахлі – керамічні блоки, порожні всередині і покриті із зовнішньої сторони поливою. Використовувалися для будівництва печей.

Квадрат розкопу – під час археологічних розкопок досліджувана поверхня для більш детальних вимірювань та описів ділиться на квадрати. Здебільшого квадрат має розміри 2х2 м. На античних пам'ятках та архітектурних об'єктах – 5х5 м, на палеолітичних – 1х1 м. За квадратами розкопу знахідки заносяться у опис. Стінки а квадрату чи розкопу є об'єктами стратиграфічних спостережень.

Кельт – різновид сокир бронзового та раннього залізного віку у яких втулка (находиться з обушної сторони. Назва походить від народу кельтів, яким у свій час приписували їх походження.

Кераміка – вироби з випаленої глини. Одна з найбільш масових категорій знахідок особливо на поселеннях, де вона використовувала-

лась як посуд. Почала виготовлятися з неолітичної доби. Легкість нанесення орнаменту на сиру глину перед випалом давала можливість людині виразити свої творчі можливості. Тому кераміка – найбільш інформативна група знахідок, яка дає можливість ідентифікувати або виділити археологічну культуру, локальну групу пам'яток.

Кинджал – невелика колюча і ріжуча зброя ближнього бою з каменю, кістки, міді, бронзи чи заліза, що має двосічний клинок.

Клеймо – знак, що наносився на виріб, наприклад, кераміку перед випалом солярний знак, двозуб, тризуб та ін.). Широко поширені на античній та давньоруській кераміці, виробках ковалів. На металеві вироби, наприклад мечі могли наносити клейма з іменами їх творців чи власників майстерень (ULFBERHT та ін.) чи надписи-сиглі.

Клинок – лезо холодної зброї, бойова частина рубаючої чи колючої зброї.

Корчага – велика посудина, призначена для зберігання рідини чи зерна.

Кремінь – твердий камінь, який по хімічному складу є кварцем, але відрізняється мікрокристалічною структурою. Завдяки властивості кременя колотися, людина надавала йому сколами необхідної форми та гостроту робочої поверхні. Саме кремінь був тим основним каменем, який дав назву кам'яному віку.

Кремація – трупоспалення. Широко розповсюджений у давнину звичай поховання покійного шляхом спалення тіла померлого. Найчастіше прах захоронювався в урні. Кремації могли відбуватися безпосередньо в могилі, біля могили або на стороні.

Крепіда – опорна кам'яна обкладка навколо всієї купольної верхні насипу кургану.

Кроманьйонці (від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) – одна із груп неантропів, поширена переважно на території Західної Європи.

Кромлех – коло з великих, вертикально поставлених каменів, яке огорожує поховальний простір або споруду з культовою метою.

Кружальна кераміка – кераміка, на відміну від ліпної, виготовлена на гончарному крузі.

Культ померлих – обрядове дійство, що мало за мету захистити живих від злого впливу духу померлого родича.

Культові споруди – будівлі, що спеціально споруджувалися для богослужіння та різних релігійних обрядів.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людським суспільством на певному етапі його історичного розвитку, а також система способів і засобів адаптації людини до навколишнього середовища, що знаходить відображення в археологічних пам'ятках. У вузькому археологічному розумінні культура – це стійка сукупність однотипних археологічних пам'яток (поселень, поховань, знарядь праці, кераміки, жител, поховального обряду тощо), які характеризуються спільними рисами і належать до певної спільноти людей на конкретній території в певний історичний період.

Культура автохтонна – культура, що виникла і розвинулась на тій же території, яку вона займає. Чистих автохтонних культур мало (найчастіше це культури лісових або малодоступних гірських районів). Більшість культур мають змішаний автохтонно-алахтонний характер.

Культурно-історична область – це значна за територією і часом одиниця археологічної класифікації, яка об'єднує декілька археологічних культур, споріднених між собою спільними рисами матеріальної культури, близькими формами господарювання, соціальної організації та духовного життя.

Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Об'єкт археологічної культурної спадщини – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації.

Культурний шар – це шар ґрунту, утворений внаслідок тривалої життєдіяльності людини і який містить археологічні артефакти, залишки будівель, господарські та культові об'єкти, а також інші матеріальні свідчення присутності та діяльності людини. Культурний шар є головним об'єктом вивчення під час археологічних розкопок.

Курган – земляний або кам'яний насип над похованням у могильній ямі, катакомбі, дерев'яному зрубі, на поверхні ґрунту та ін. Мають круглий чи витягнутий насип. Очевидно є залишками первісно більш

складних архітектурних споруд. На території України з'являються у мідному віці та існують до прийняття християнства. Найбільш поширені у бронзовому віці та скіфо-сартматському періоді. Можуть огороджуватися довкола ровиками чи кріпідою.

Л

Левалуа – палеолітичний метод розщеплення кременю, при якому нуклеусу попередньо надавалася відповідна форма.

Лес – частки скельних порід, які переносились вітром з розмитих відкладів та морен і осідали біля льодовиків. Лесові землі слугували пасовиськом вже у палеолітичний період.

Ліпна кераміка – кераміка, що виліплена від руки, на відміну від кружальної кераміки. Була провідною до появи гончарного круга.

Лощення – спосіб обробки кераміки перед випалом, коли поверхня старанно заглажувалася кістяним предметом, інколи по ангобу. Це надавало посуду більшої водостійкості та покращувало зовнішній вигляд.

Лунниця – підвіска у формі півмісяця. Використовувалася як прикраса від епохи бронзи до пізнього середньовіччя.

Лутерій – давньогрецька широка миска.

М

Магнітна зйомка (розвідка) – метод археологічного пошуку пам'яток, який базується на різних магнітних властивостях ґрунтів та археологічних об'єктів (жител, печей, поховань та ін.) і дозволяє визначити їх місцезнаходження до розкопок.

Мадлен – фінальна культура палеоліту. До цього часу відноситься кращий печерний розпис, кістяні знаряддя праці та досконалі житла з кісток мамонта.

Макроліт – велике кам'яне знаряддя праці, виготовлене з цільного каменю шляхом оббивки та грубого ретушування. Макроліти були особливо поширені в мезоліті та ранньому неоліті і використовувалися як сокири, тесла, долота, ножі та інші важкі знаряддя.

Матеріальна культура – об'єкти (предмети, речі), що матеріально існують у просторі у певний часовий період: знаряддя праці, житло, господарські споруди, їжа, одяг, прикраси, засоби пересування, і зв'язки.

Материк – природний шар ґрунту, що лежить під культурним шаром і не містить слідів життєдіяльності людини. Верхній шар ма-

терика обов'язково прокопують під час археологічних розкопок для контролю, щоб довести, що це справжній «материк».

Матриця – поверхня з рельєфним зображення (негативним) предмету, що відтискується чи штампується.

Мегаліт – споруда з великих каменів. Найчастіше – різноманітні кам'яні гробниці. До мегалітів належать дольмени, кромлехи, менгіри тощо.

Мезоліт – перехідний період від палеоліту до неоліту, коли при відсутності льодовиків існував мисливсько-збиральницький спосіб господарства (між XII–VI тис. до н. е.). В епоху мезоліту складається техніка мікролітів. З'являються лук і стріли, які дозволили зробити полювання більш ефективним. Були приручені перші тварини. Формується сучасна гідрологічна сітка та сучасний тваринний світ. Закінчується переходом до відтворювального господарства у неоліті.

Менгір – один з різновидів мегалітичних споруд, вертикально встановлений камінь, що стоїть окремо. Інколи на них нанесені зображення. Їх призначення, як і культурна приналежність, різні. Часто мали культове значення у бронзовому віці.

Меч – один з основних видів холодної зброї, що складається з довгого клинка (від 60 см і більше) та руків'я. Використовувався як ефективна колючо-рубляча зброя в ближньому бою, а також слугував символом влади, воїнської гідності та високого соціального статусу. У різні епохи мечі виготовлялися з бронзи або заліза.

Методика польових археологічних досліджень – це система науково обґрунтованих методів, прийомів і технічних засобів, які застосовуються під час розкопок, розвідок та інших польових робіт з метою виявлення, фіксації, вивчення та збереження археологічних об'єктів і отримання максимально повної інформації про матеріальну і духовну культуру минулих епох.

Мідний вік – див. енеоліт.

Мідь – самий перший метал, який використовувала людина. В природі зустрічається у чистому вигляді. Видобувалась з малахіту та інших руд. Використання цього металу для виготовлення знарядь праці дало назву епосі.

Мікроліт – невелике кам'яне знаряддя геометричної форми (трикутне, трапецієподібне, сегментоподібне тощо), виготовлене з кременю шляхом техніки віджимної ретуші. Мікроліти були особливо

характерні для мезолітичної епохи і часто використовувалися як наконечники стріл, вкладні для складних знарядь (серпів, ножів, гарпунів) та інші елементи складеної зброї й інструментів.

Мисове городище – городище, збудоване на мису, утвореному високим берегом ріки та струмка чи яру. Штучні укріплення споруджувалися звичайно тільки на відкритих для штурму ділянках з напільної сторони.

Могила, могильна яма – яма для вміщення тіла покійного під час інгумації та після кремації. Це може бути яма у ґрунті, яма облицьована дерев'яним зрубом, вимощена каменем та ін. В деяких місцевостях України та народна назва кургану.

Могильник – археологічна пам'ятка, що являє собою впорядковану територію з великою кількістю поховань. За конструктивними особливостями розрізняють курганні могильники (поховання під насипами) та ґрунтові (безкурганні) могильники. Могильники з кремаційними похованнями без насипів часто називають полями поховань або полями поховальних урн.

Моноліт – суцільна кам'яна глиба; споруда чи її частина висічена з одного каменю. Цільна вирізка з культурного шару для перенесення її до музейної експозиції.

Мотига – знаряддя для рихлення землі. Виготовлялася з кістки, рогу, чи металу і насаджувалася на дерев'яне руків'я так, щоб робочий край розташовувався перпендикулярним осі руків'я. Найбільш ранні взірці відносяться до мезоліту.

Музеєфікація – підготовка пам'ятки для музейного зберігання та експонування.

Муст'є – одна з основних археологічних культур середнього палеоліту, пов'язана з неандертальською людиною. Для неї характерна розвинена крем'яна індустрія з використанням техніки леваллуа, переважанням скребел різних типів, гостроконечників та інших знарядь, виготовлених на відщепі і пластинах.

Н

Навігаційна археологія – археологічне вивчення транспортних засобів, водних шляхів, сезонів, товарів з а організації водних сполучень.

Навіс – природне укриття під горизонтально виступаючою скелею або великим каменем, яке створює захищену від опадів площадку. У

палеоліті навісі широко використовувалися давніми людьми як місце проживання поряд з гротами та печерами.

Напівземлянка – споруда, нижня частина якої частково (до половини зросту людини) заглиблена у землю. Верхня частина стін та дах спираються, як правило, на вертикальний стовп. У житловій напівземлянці знаходиться піч.

Напільна сторона – ділянка городища з відкритої сторони (зі сторони поля), фронтальна сторона фортифікаційної споруди (валу, рову, стіни та ін.) повернута в бік можливого супротивника.

Напутна їжа – їжа, яка ставилася у могилу і по давнім віруванням потрібна була покійному під час подорожі у потойбічний світ.

Наукова археологічна експертиза – вид наукового дослідження археологічної спадщини, метою якої є підготовка науково обґрунтованих експертних висновків щодо наявності або з'ясування стану збереженості на обстежуваних територіях об'єктів (пам'яток) археологічної спадщини, визначення їх меж і режимів використання, можливості та умов виконання містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, інших земляних і підводних робіт на об'єктах експертизи; а також на земельних ділянках чи під водою, на охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, в історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України.

Некалібровані дати – дати, встановлені за допомогою точних методів (напр. C^{14}) з відрахунком від наших днів.

Некрополь – великий могильник, розташований неподалік від давнього міста. Термін означає «місто мертвих» і зазвичай включає поховання різних соціальних груп населення.

Неоантроп (від грец. νέος – молодий, новий і ανθρωπος – людина) – людина сучасного антропологічного типу. Він належить до третьої, або іноді його відносять до четвертої стадії еволюції гомінідів: «нової людини», *Homo sapiens* (людини розумної). Представлений: кроманьйонцем і гримальдійцем (назви походять від місця їх знахідки).

Неоліт (від грец. νέος – новий та λίθος – рік) – новокам'яний вік, завершальна доба кам'яного віку, час переходу до відтворювального господарства та осілости. З'являється кераміка, свердління та шліфування каменю.

Неолітична революція – перехід людства від мисливства та рибальства до землеробства та скотарства. Саме за цей рахунок живемо і ми зараз. Ці великі зміни в історії людства назвав неолітичною революцією відомий англійський вчений Гордон Чайлд. Це явище ще називають становленням відтворювальних форм господарства, чи аграрною революцією.

Нівелір – геодезичний прилад за допомогою якого одержують висотні характеристики елементів місцевості, що досліджується.

Номади (кочівники) – колективи людей, які постійно міняють місце стоянок. У переважній більшості це скотарські племена, які кочують зі своїми стадами на великих територіях.

Нуклеус – специфічна олівцевоподібна заготовка із кременю від якої відколювали стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватись як ножі та вкладиші (так звані мікроліти: сегменти, трапеції, трикутники).

О

Оббивка – ударна техніка обробітку кам'яних знарядь. Найдавніша у історії кам'яної індустрії.

Обмазка – поверхня обмазаних глиною стіни чи пічки. В основі таких конструкцій здебільшого знаходяться дерев'яні конструкції, наприклад, зі сплетеної лози (тин). Добре зберігається якщо обпалена у вогні.

Обряд – дійство, що має регламентацію, пов'язану із найважливішими подіями соціального, сімейного і духовного значення (в тому числі і релігійного) життя спільноти.

Обсидіан – скло, утворене внаслідок вулканічної діяльності. Має чорний, червоний, коричневий, сірий колір. Зустрічається лише в окремих районах, наприклад, в Україні – у Закарпатті. Широко використовувався у мідному та бронзовому віці для виготовлення знарядь праці, оскільки розщеплюється подібно до кременю. Був об'єктом торгівлі.

Община – форма об'єднання людей, що характеризується спільним володінням певною ділянкою землі, засобами виробництва, повним або частковим самоуправлінням). Розрізнять **ранньородову**, що була притаманна суспільствам заснованих на привласнюючих формах ведення господарства (ранньородова община первісних мисливців, збирачів та рибалок); **пізньородову** общину – для якої характерним

є осілість населення, домінування у господарстві відтворювальних форм, тобто землеробства і скотарства.

Ойкумена (від грец. οἰκουμένη – zesелена, населяю) – сукупність населених людиною областей Земної кулі.

Ойнохоя – глек з однією ручкою різної форми, виконаний з випаленої глини чи бронзи. Відмінною ознакою є шийка, яка має три стоки.

Опідум – великі городища кельтів з надійними оборонними спорудами. Широко розповсюджені від Іспанії до Карпат. Часто розташовувалися на торгових шляхах для їх оборони. Були торговими і ремісничими центрами. Описані Юлієм Цезарем, який повідомляє, що кожне галльське плем'я мало декілька опідумів.

Орієнтація поховання – напрямок, куди похований обернутий головою. Її суворо дотримувалися згідно звичаєвих чи релігійних традицій. Важливий показник під час розкопок для визначення культурної, етнічної чи релігійної приналежності.

Орнамент – прикраса, побудована на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних елементів-мотивів. Декоративний елемент у будівництві, декоративному і прикладному мистецтві. У археології велике значення має орнамент на кераміці. Може бути розписний, врізний, прокреслений та ін.

Охорона археологічної спадщини – комплекс заходів, що здійснюються відповідно до законодавства органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, громадянами, спрямованих на ведення обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, картографування, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію, реабілітацію та музеєфікацію об'єктів археологічної спадщини, а також поширення знань про археологічну спадщину.

Охра, вохра – природний червоний або жовтий пігмент. Основні компоненти – гідроокиси заліза. Здавна наділявся магічними властивостями і широко використовувався людиною у фарбах чи шматках як символ сонця, крові, життя, у печерному розписі, керамічному виробництві. У поховальних обрядах охрою посипали дно могили, розфарбовували тіло покійного.

Очілля – налобна прикраса (головний убір або елемент головного убору) у вигляді вузької металевої стрічки, пластини, обруча або тканинної/вишитої пов'язки, що носилася жінками на чолі (над бровами).

П

Палеоантропи (від грец. παλαιός – стародавня і ανθρωπος – людина) – узагальнена назва викопних предків людей, які жили в Азії, Африці та Європі 250-35 тис. років тому. З ними асоціюють неандертальців.

Палеодемографія (від грец. παλαιός – давній, δῆμος – народ і γράφω – писати) – розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

Пальцеві вдавлення – орнамент, нанесений на поверхню посуду перед випалом. Має вигляд заглиблення, зробленого торцем пальця, часто з відбитком нігтя, нанесеного на верхню частину горщика чи поверх наліпного валика.

Пам'ятка археології (археологічна пам'ятка) – археологічний об'єкт національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Палеоліт (від грец. παλαιός – давній та λίθος – вік) – давня кам'яна доба, найдавніший період людського суспільства. У відповідності до розвитку матеріальної культури поділяється на ранній (нижній), середній та пізній (верхній). В археологічній періодизації – перший етап кам'яного віку.

Патина – плівка різних відтінків (від зеленого до коричневого), що утворюється на поверхні мідних виробів та виробів з мідних сплавів. Розрізняють їдку (яка порушує цілісність виробу) та благородну (яка захищає від корозії).

Перевідкладення – переміщення культурного шару з порушенням його первісної стратиграфії.

Перлинний орнамент – орнамент на зовнішній поверхні посуду, зокрема – під вінцями горщиків чи мисок. Утворювався шляхом вдавлень торцем палички з внутрішньої сторони посуду, що видавлювало рівні круглі виступи на зовнішній поверхні, які нагадували перлини.

Печерний живопис – гравіювання та розпис мінеральними фарбами на стінах печер. Характерний для мистецтва пізнього палеоліту. Найвідоміші пам'ятки печерного живопису – печери Альтаміра, Ніа, Шове та ін.

Підвіска – жіноча прикраса, що кріпилась у зачіску чи до головного убору. Наприклад, у ранніх слов'ян були широко поширені скроневі підвіски.

Підйомний матеріал – археологічний матеріал, який збирають під час оранки чи ерозії ґрунту та земляних робіт без проведення спеціальних розкопок. Його збір є важливим етапом проведення археологічної розвідки. На його підставі можна зробити висновки про характер та стратиграфію пам'ятки.

Підсічне (підсічно-вогневе) землеробство – широко розповсюджений метод землеробства при якому ліс вирубувався (чи підсікався і засихав), а потім спалювався. Звільнена і удобрена площа використовувалася під посів.

Піфос – великий широкогорлий керамічний посуд, який використовується для зберігання зерна чи масла (див. корчага).

Пластина – довгий крем'яний відщеп і паралельними краями, одержаний на спеціально підготовленому нуклеусі. Вона може бути знаряддям сама по собі чи слугувати заготівкою для іншого знаряддя.

Плейстоцен (від грец. πλεῖστος – найбільший, καινός – новий) – доба четвертинного періоду Кайнозойської ери (неоген або антропоген). Характеризується помітним похолоданням на планеті та материковим зледеніннями.

Плем'я – одна із найбільш давніх форм етнічної спільноти і соціальної організації, для якої притаманні родові зв'язки між її членами. Плем'я ділилось на роди і фратрії, мало спільну територію, деякі елементи господарського управління, самосвідомість і особисту назву, спільні звичаї, релігію, культуру, мову.

Плінфа – широка плоска обпалена цегла. Була основним будівельним матеріалом Візантії і Русі.

Площадка – прийнятий у археології термін для позначення залишків жител трипільської культури. Вони являли собою прямокутну площу, покриту товстим шаром випаленої глини, що є залишками жител, які згоріли та обпалилися у полум'ї пожежі.

Плуг – важке упряжне орне знаряддя праці, що перегортає пласт землі. Використовується для обробітку важких ґрунтів.

Полива – скловидне покриття, що надає предметам, головним чином кераміці, кращого зовнішнього вигляду і робить їх поверхню водонепроникною.

Польовий опис – документ, складений під час польових досліджень, який фіксує відомості про зібрані предмети, що необхідно для їх атрибуції.

Поля урн поховань – могильники, що складаються з поховань залишків кремації, поміщених в урни. Інколи урни відсутні, а поховання здійснювалося у ямці. Під цим терміном розуміють групу західноєвропейських культур, де був поширений такий поховальний обряд. З'являються вони на поч. II тис. до н. е. на північ від Альп, закінчуються у VII ст. до н. е. У вітчизняній археології цей термін вживається для низки культур римського часу.

Поножі – одна з складових частин озброєння воїнів. Призначалися для захисту коліна і голені від колючої та рублячої зброї. Виготовлялася з металевої пластини. Грецький термін – кнеміди.

Посад, передмістя – торгівельно-ремісничя ділянка міста Давньої Русі, що знаходилася за межами дитинця, кремля. Інколи називали «подолом» від місця розташування нижче головних укріплень.

Поселення – один з головних типів археологічних пам'яток, місце осілого проживання людей. Поселення бувають неукріплені (стоянки, селища) та укріплені (городища).

Поховальна камера – приміщення під насипом кургану у якому здійснювалося поховання.

Поховальна стела – місце поховання в античності та інші часи часто відмічалася довгим прямокутним каменем, поставленим вертикально. Камінь прикрашався розписом чи скульптурними зображеннями, на ньому робився напис.

Поховальна урна – спеціальна посудина, призначена для поховання останків людини після кремації. У більшості випадків закривалася кришкою, мискою, плоскою кам'яною плиткою.

Поховальний інвентар – предмети, які вміщувались у могилу разом з покійним. Це може бути їжа, особисті речі, підношення духам підземного царства.

Поховальний обряд – вміщення людського тіла чи залишків кремації у поховальну камеру, могильну яму чи землю, урну чи саркофаг, може бути здійснене на спині, боці, у скорченому положенні, сидячи тощо. Поховання бувають ґрунтовими (без ознак на поверхні) та з намогильними спорудами (кургани, стели, мегаліти), одиночні, парні чи групові. Над першим похованням, що вважається основним, споруджується поховальна пам'ятка, наприклад, курган. Після цього у кургані, здебільшого у його полах, можуть здійснюватися впускні або вторинні поховання. Термін «вторинне поховання» вживається

також для визначення звичаю складати у могилу чи посудину кістки після розкладу тіла з порушенням анатомічного порядку. Поховання здійснювалися за обрядом інгумації або кремації.

Праобщина – найдавніше людське об'єднання, перша форма примітивної соціальної організації. Вважається, що первісні колективи нараховували 20-30 осіб. Головною метою його було захист від ворогів і спільне добування їжі. На чолі стояв вождь – найсильніший у цій групі.

Проколка – кістяне, крем'яне чи металічне знаряддя з гострим кінцем для проколювання.

Пряслице – кругле знаряддя з отвором у центрі, яке закріплювалося на веретені і виконувало роль махового колеса, підсилювало обертальні рухи. Виготовлялося з кераміки, кістки чи каменю і мало різні форми: від плоскої до сферичної та конічної.

Псалий – кістяний чи металічний стержень або диск з отворами, який закріплювався на вудилах з обох боків кінської морди для обмеження руху вудил в роті коня та закріплення поводу.

Р

Рабство – стан повної залежності однієї людини від іншої, під час якої ця людина (раб) позбавлений засобів виробництва і є власністю свого пана – рабовласника, останній може купити, продати і навіть вбити раба.

Рада племені – зібрання старійшин родів для вирішення господарських справ і міжродових відносин. Скликала загальні народні збори всіх повноправних членів племені в екстраординарних випадках (війна, переселення, стихійне лихо тощо).

Реставрація – відтворення первісного вигляду архітектурної споруди чи музейного предмету, максимальне наближення до первісного шляхом усунення недоліків, що виникли внаслідок старіння предмету, ушкоджень, руйнування.

Релікт – предмет чи явище, що збереглося як пережиток попередніх епох.

Ретуш – техніка обробки робочої поверхні на знаряддях праці з кременю. Ретуш буває віджимною та ударною. Нанесені таким чином зубчики надають лезу більшої гостроти та міцності.

Рів – фортифікаційне земляне укріплення у вигляді заглиблення поперек напрямку наступу військ. Як правило, поєднувався з валом.

Рів кургану – кільцеподібний рів, що оточує первинний насип кургану, або простір навколо поховання. Інколи рів мав перемички біля яких зосереджувалися сліди тризни.

Рід – союз кровних родичів, які вели своє походження від спільного предка, носили спільне родове ім'я, разом вели господарство, мали спільне управління і культ (релігію).

Річкові тераси – східчасті береги річкової долини, витягнуті вздовж її річища часто на значній відстані від неї Сформувалися під час зміни періодів льодовиків, чергування наносів та ерозії у долині. Відмічені закономірності розташування поселень на річкових терасах в залежності від господарської діяльності.

Розтирач – верхній камінь у зернотерці, призначений для розтирання зерна на борошно.

Рубило (ручне) – палеолітичне знаряддя праці у вигляді грубо обробленого з двох сторін куска кременю з загостреним кінцем та закругленою основою.

С

Сагайдак – колчан одночасно для луку і стріл.

Святилище – місце здійснення культових обрядів, поклоніння духам, божествам. Теж саме, що культове місце, капище.

Селище – див. поселення.

Синантроп (від «Sina» – Китай і грец. ανθρωπος – людина) – група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Сітка квадратів – згідно з методикою польових археологічних досліджень перед початком розкопок територія розкопу розмічається на квадрати. Це необхідно для фіксації спостережень під час розкопок та знахідок. Для спостережень стратиграфії інколи між групами квадратів залишають бровки.

Сколи – фрагменти кременю, цілеспрямовано відбиті від нуклеуса.

Скорчене трупопокладення – поховання за обрядом інгумації при якому ноги зігнуті у колінах, а руки зігнуті у ліктях, долоні біля обличчя. Поховання могли здійснюватись на спині, боці чи сидячи.

Скотарство – тип господарства чи господарський устрій, заснований на утриманні і розведенні домашніх тварин.

Соціальна стратифікація – наявність в тому чи іншому суспільстві різноманітних соціальних утворень, представники яких відрізняються один від одного різним обсягом влади, матеріального багатства,

прав і обов'язків, привілеїв і престижу; історично організована структура соціальної нерівності, яка існує у певному суспільстві на історично визначеному проміжку часу.

Соціальні відносини – досить стійка система зв'язків між спільнотами, яка складається в процесі їхньої взаємодії в умовах даного суспільства.

Соціогенез (від лат. *socioetes* – суспільство і грец. *γένησις* – походження, формування) – процес формування людського суспільства.

Спектрографічний аналіз – високоточний метод кількісного аналізу взірців різних сплавів чи сумішів. Широко використовується при металоаналізі.

Стоянка – тимчасове, короткочасне поселення людей часів кам'яної доби.

Стратиграфія – розділ геології, який вивчає послідовність нашарування гірських порід, їх просторове взаєморозташування та відносний вік. Один з методів спостережень під час археологічних розкопок, який полягає на тому, що шар, який відклався зверху датується пізніше, ніж нижній, але яма пізніша ніж шари, які вони перетинає. Між культурними шарами можуть бути стерильні.

Стратифіковані суспільства – ступінь історичного розвитку, пов'язаний із відтворювальними формами господарювання, коли існувала не тільки соціальна але і майнова нерівність.

Сусідська община – гурт людей, які можуть бути не пов'язані кровними зв'язками, а лише сусідськими, які спільно володіють певною територією, угіддями, захищають свою власність і можуть спільно виконувати якісь роботи (наприклад, будувати зрошувальні споруди).

Т

Типологія – усі артефакти можуть бути класифіковані на основі їх форми. Тоді нові знахідки можуть зараховуватися до відповідного типу (типологічний ряд). Виділення типів важливе не тільки для класифікації, але й для пояснення їх розвитку. Так спостерігається розвиток (удосконалення, ускладнення, спрощення).

Топографічна зйомка – основний метод вивчення земної поверхні, який складається з комплексу вимірювальних, обчислювальних та графічних робіт.

Топографічна карта – детальна карта місцевості, що дозволяє визначити як планове, так і висотне розташування об'єктів (точок).

Торквес – шийна гривна з незімкнутими, часто потовщеними кінцями. Назва походить від того, що часто виготовлялися з бронзового чи золотого скрученого дроту. Цей тип з'явився у бронзовому віці Центральної Європи і особливо поширений на кельтських пам'ятках.

Трасологічний метод – полягає в дослідженні слідів використання та спрацьованості знарядь. Дозволяє уточнити функції знарядь та ступінь їх продуктивності.

Трупопокладення – поховання тіла померлого. Теж що інгумація.

Трупоспалення – спалення тіла померлого як один з поховальних обрядів (див. *кремація*).

У

Ударна площадка – це спеціально підготовлена або природна поверхня на нуклеусі (ядрищі), по якій наносився удар відбійником для сколювання відщепу, пластини чи мікропластини.

Урна поховальна – посудина для вміщення решток кремації. Нею могла служити посудина побутового призначення або виготовлена спеціально для обряду поховання.

Ф

Фетишизм – форма первісної релігії, заснована на поклонінні неживим предметам, яким приписують чудодійні властивості, які здатні надати допомогу тим хто їм поклоняється.

Х

Хора – сільськогосподарська округа античного міста, розташована навкруг поліса та економічно пов'язана з ним.

Хронологія (від грец. *χρόνος* – час і *λόγος* – знання) – наука, яка вимірює час; послідовність історичних подій за часом; часова послідовність яких-небудь явищ, моментів, етапів тощо.

Ц

Цемянка – вапняний розчин для будівельної кладки з домішкою товченої плінфи. Широко застосовувався у кам'яному будівництві Давньої Русі.

Цивілізація – багатозначний історико-етнографічний термін, який у 1768 р. ввів А. Фергюсон для визначення періоду історичного розвитку, який йшов за періодами дикості і варварства і був ознаменований введенням землеробства і появою писемних законів, що закріплювали приватну власність. Сьогодні трактується також як досягнення певного народу, на певній території, за певний період тощо (Л. Морган

і Ф. Енгельс вживали цей термін у значенні перехідного періоду від первісного суспільства до державності).

Ч

Черпак – відкрита керамічна посудина з однією ручкою (петельчатою, стрічкоподібною або іншим типом), призначена переважно для зачерпування та переливання рідин.

Чопер – велике галькове знаряддя, робочий край якого оббитий тільки з однієї сторони.

Чопінг – ранньопалеолітичне знаряддя, виготовлене з гальки та оббите з обох сторін.

Ш

Шамот – подрібнена обпалена кераміка, яку вводять у формувальну масу глини для зменшення її пластичності («жирності»), зниження усадки при висиханні та випалюванні, а також запобігання розтріскування і деформації виробів.

Шліфування – обробка леза та поверхні кам'яних сокир, доліт, тесел з допомогою абразивних каменів та піску.

Шнуровий орнамент – орнамент на посуді, що нанесений відбитком шнура.

Штамп (штампований орнамент) – орнамент на кераміці, одержаний шляхом вдавнення на м'яку поверхню глини. Вирізувався на дереві чи кістці, використовувалися також природні об'єкти, наприклад, кістка чи раковина.

Шурф – розкрита земельна ділянка пам'ятки (об'єкта) розміром не більше 2 x 2 м, що дозволяє визначити стратиграфію культурного шару та стан окремих підземних елементів об'єкта археологічної спадщини.

Я

Язичницький (язичницький храм, язичницьке святилище, язичницький обряд) – термін, що позначає дохристиянські релігійні практики слов'ян та інших народів. В археології – комплекси жертovníків, капищ, ідолів тощо.

Яма – (господарська яма, сміттєва яма, стовпова яма, могильна яма, ритуальна яма) Найпоширеніший термін. Заглиблення в ґрунті штучного походження. Використовується для зберігання, сміття, опор стовпів, поховань тощо. У розкопках — один з найчастіших об'єктів.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Підручники та навчально-методичні посібники

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. Київ : «Стародавній світ», 2012. 366 с.

2. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. : навч. посібник / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. Київ : ІЗМН, 1997. 336 с.

3. Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

4. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти історичного факультету денної форми навчання. Видання 2, доп. і перероблене. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 270 с.

5. Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

6. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

7. Винокур І. С., Трубочанінов С. В. Давня і середньовічна історія України : навч. посібник. Київ : Глобус, 1996. 224 с.

8. Воронов В. І. Спеціальні історичні дисципліни [Текст] : підручник / В. І. Воронов ; [ред. Д. І. Вергазова] ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро : Ліра, 2019. 160 с.

9. Герасименко Н. П., Бончковський О. С., Рогозін Є. П., Бортник С. Ю., Ковтонюк О. В. та ін. Палеоекологія давньої людини на території України (палеоліт) : підручник-монографія. Київ : Прінт-Сервіс, 2022. 361 с.

10. Давня історія України : у трьох томах. Том 1 : Первісне суспільство / відп. ред. В. М. Станко ; редкол.: П. П. Толочко (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. 558 с.

11. Давня історія України : у трьох томах. Том 2 : Скіфо-антична доба / редкол. : П. П. Толочко (голова), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. ; відп. ред. тому С. Д. Крижицький. Київ : Наукова думка, 1998. 494 с.

12. Давня історія України : у трьох томах. Том 3 : Слов'яно-Руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.]; відп. ред. П. П. Толочко. Київ : Наукова думка, 2000. 695 с.

13. Зубар В. М. Античний світ Північного Причорномор'я : нариси істор. та соц.-економ. розвитку: навч. посіб. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 320 с.

14. Козак О. Д., Потєхіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. Методичні рекомендації з польової антропології. Львів : Рятівна археологічна служба; Інститут археології НАН України, 2019. 108 с.

15. Ласінська М. Ю. Історіографія археології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. 292 с.

16. Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

17. Малєєв Ю. М. Словник археологічних термінів : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Київ : Стиль, 1999. 120 с.

18. Методика проведення наукової археологічної експертизи : затв. Вченою радою Інституту археології НАН України (протокол № 10 від 22.12.2015 р.); введ. в дію наказом директора Інституту археології НАН України № 4 від 04.01.2016 р. Київ : Інститут археології НАН України, 2015. 21 с.

19. Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Київ : КНУКіМ, 2007. 149 с.

20. Охріменко Г., Локайчук С. Духовна культура первісного населення: навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 188 с.

21. Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) : навч.-метод. посібник для слухачів Малих академій наук, вчителів і викладачів народознавства / ред. О. П. Моця [та ін.]. Київ, 1997. 180 с.

22. Сєгеда С. П. Антропологія. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2009. 424 с.

23. Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства: посіб. для студ. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

24. Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба) : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. 256 с.

25. Фізико-хімічний аналіз об'єктів історико-культурної спадщини : навч. посіб. для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія» / В. М. Кропівний, В. М. Орлик, О. В. Кузик, А. В. Кропівна ; заг. ред. В. М. Кропівного. Кропивницький : ЦНТУ, 2023. 265 с.

26. Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП «Історія та археологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. 120 с.

27. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

28. Fagan B. M., Durrani N. In the beginning : an introduction to archaeology. 14th ed. New York : Routledge, 2020. 500 p.

29. The Cambridge encyclopedia of human evolution / Edited by Steve Jones, Robert Martin, and David Pilbeam ; executive editor, Sarah Bunney; foreword by Richard Dawkins. Cambridge [England] ; New York, NY, USA : Cambridge University Press, 1992. 506 p.

Монографії, статті, публікації

31. Археологія давніх слов'ян : дослідження і матеріали / відп. ред. Д. Н. Козак. Київ : Корвін Пресс, 2004. 335 с.

32. Археологія України за роки незалежності / відп. ред. Я. П. Гершкович, Д. С. Гречко. Київ : Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

33. Архітектурна географія бароко в Україні: регіональні особливості та спільні риси: збірник наукових праць. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. 156 с.

34. Баженов О. Археологічні дослідження у соціогуманітарному просторі Кам'янця-Подільського. *Вісник науки та освіти* / Серія історична. 2024. №2 (20). С. 1362–1378.

35. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть : монографія. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2009. 304 с.

36. Баженов О. Л. Розробка та застосування сучасних методів дослідження археологічних об'єктів. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 12(18). С. 1079–1090.

37. Баженов О. Л. Середній палеоліт України: історіографічний аспект. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : 2019. Вип. 12. С. 18–27.

38. Баженов О. Л. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 13–20.

39. Баженов О. Матеріальна культура первісних людей: від кам'яного віку до розвитку металургії. *Вісник науки та освіти / Серія історична*. 2024. № 4 (22). С. 1728–1745.

40. Баженов О. Особливості поселенської структури та соціальних функцій давньоруських городищ XII–XIII ст.: археологічний та історичний аналіз. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 11 (41). С. 400–417.

41. Бандрівський М. Поселенські структури голіградської культури і основні критерії їх виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2013. Вип. 17. С. 73–110.

42. Бандрівський М. С. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся реабілітація культури українського гальштату? *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2005. Вип. 8. С. 311–321.

43. Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Записки товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії*. Львів, 1998. Т. ССXXXV. С. 193–247.

44. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ : Наукова думка, 1981. 264 с.

45. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.

46. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ : Наукова думка, 1991. 144 с.

47. Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ : Наукова думка, 1972. 244 с.
48. Болтрик Ю. В., Шелехань О. В. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою Могилами (стєпова північна периферія Великої Білозерки). *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 1. С. 80–113.
49. Бондарець О. В. До специфіки історії розвитку археологічних знань. *Наукові записки НаУКМА : Теорія та історія культури*. 2002. Т. 20-21. С. 46–53.
50. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: Частина I. Луганськ : Шлях, 2001. 76 с.
51. Бубенок О. Б. Володарі причорноморських степів: печеніги, торки, половці. *Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256)*. Харків : Фоліо, 2021. С. 494–516.
52. Бубенок О. Б. Хозари в історії Східної Європи. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019. 316 с.
53. Буйських А. В. Найраніша кераміка з Борисфена (за матеріалами розкопок В. В. Лапіна). *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 3. С. 46–53.
54. Бунятян К. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація. *Археологія*. 2008. № 3. С. 10–20.
55. Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби бронзи. *Археологія*. 2013. № 1. С. 33–50.
56. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків : Фоліо, 2007. 413 с.
57. Вакуленко Л. В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття. *Археологія*. 2020. № 2. С. 42–51.
58. Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ : ІА НАН України, 2010. 304 с.
59. Вакуленко Л. В., Діденко С. В. Дві міграційні хвилі пшеворських племен на західні землі України у римський час. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2019. №4. С. 69–82.
60. Вербич С. Тіра – Білгород – Аспрокастро... : етнічна історія регіону, відображена у варіантних назвах міста. *Записки з ономастики*. 2023. № 26. С. 5–22.
61. Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. Київ : Головкив-архітектура: НДІТІАМ, 2001. 349 с.

62. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V століть н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.

63. Винокур І. С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е. Кам'янець-Подільський : Оіум, 1997. 200 с.

64. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка : Оіум, 2000. 376 с.

65. Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділезнавства, 1994. 362 с.

66. Вівсяна І. Історична географія чорноліської культури. *Етінак: науковий щоквартальний журнал*. 2021. № 4 (32). С. 19–28.

67. Відейко М. Дослідження трипільської культури: пошуки, досягнення, проблеми (2005-2011). *Розбудова держави*. 2012. №1. С. 42–58.

68. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. Київ, 2002. 144 с.

69. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. : монографія. Ч. 1. Поселення. Київ ; Чернівці : Золоті литаври, 2009. 592 с.

70. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. : монографія. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Київ ; Чернівці : Золоті литаври, 2009. 568 с.

71. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці : Рута, 1998. 153 с.

72. Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2008. Вип. 11. С. 35–64.

73. Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Кн. 2. Львів, 2010. Т. 260. С. 7–23.

74. Воронін П. О., Коротя О. В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища-2020*. Київ-Котельва; ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 154–162.

75. Гавінський А. В. Нові дані до вивчення культури лійчастого посуду. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2011. Вип. 15. С. 363–370.

76. Гаскевич Д. Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія*. 2014. № 4. С. 3–17.
77. Гаскевич Д. Л. Матеріали буго-дністровської неолітичної культури долини Дністра в межах України. *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 3 (28). С. 22–38.
78. Генінг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань. *Археологія*. 1987. Вип. 57. С. 1–8.
79. Генінг В. Ф. Деякі питання розвитку археологічної науки. *Археологія*. 1976. Вип. 19. С. 3–10.
80. Генінг В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання). *Археологія*. 1992. № 1. С. 4–16.
81. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 575 с.
82. Гнера В. А. Використання металодетектора в археологічних дослідженнях. *Археологія*. 2020, №3. С. 126–142.
83. Гнера В. А. Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології. *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 76–91.
84. Гнідець Р. Б. Архітектура українських церков. Конструкція і форма. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2007. 139 с.
85. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
86. Головка О. Б. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 11–29.
87. Головка О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.). *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 21–39.
88. Горбаненко С. А. Флотація та промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 1 (18). С. 137–144.
89. Гордієнко Р. О. Нові пам'ятки середньодніпровської культури у межиріччі Сейму та Псла. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2013. Вип. 53. С. 22–27.
90. Гречко Д. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ : Ін-т археології НАН України, 2010. 286 с.

91. Гречко Д. Поховальний обряд Дніпровського лісостепоного Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу. *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 1. С. 20–44.

92. Гречко Д. С. Основні етапи історії населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя середини VII – початку III ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 4. С. 27–50.

93. Гречко Д. С. Про особливі види поховань у населення східноєвропейського Лісостепу VII–IV ст. до н. е. *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*. 2016. № 13. С. 181–200.

94. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. Вінниця : Антекс-УЛТД, 1995. 304 с.

95. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у середньому Подністрів'ї. *Археологія*. 2022. № 4. С. 83–104.

96. Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Могилов О. Д. Курган скіфського часу біля с. Малинівці на Поділлі. *Археологія і давня історія України*. Київ : ІА НАН України, 2023. Вип. 2 (47). С. 162–173.

97. Данилів М. Історія дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 14. С. 494–505.

98. Дараган М. Н. Перегляд основ хронології передскіфського та ранньоскіфського часу Північного Причорномор'я. *Археологія*. 2005. № 2. С. 12–18.

99. Джанов О. Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII–XV ст. *Наш Крим*. 2017. Вип. 3. С. 10–38.

100. Дзиговський О. М. Культура сарматів північно-західного Причорномор'я. Одеса : Гермес, 2000. 169 с.

101. Дзиговський О. М. Сармати на заході степового Причорномор'я наприкінці I ст. до н. е. – першій половині IV ст. н. е. Київ : ІА НАНУ, 1993. 204 с.

102. Добролюбський А. О., Смирнов І. О. Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях : монографія. Київ ; Миколаїв : Іліон, 2011. 171 с.

103. Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / ред. Д. Я. Телегін. Київ : УТОПіК, 1994. 83 с.

104. Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т. 1. Кн. 1. / Гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. 703 с.

105. Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т. 1. Кн. 2. / Н. Б. Бурдо [та ін.] ; гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ. 2004. 319 с.

106. Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України. *Археологія*. 1996. №2. С. 3–17.

107. Закон України Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004 № 1626-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 26. Ст. 361.

108. Залізняк Л. Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля. *Археологія*. 2006. № 4. С. 3–18.

109. Залізняк Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи. *Кам'яна доба України*. Київ : Шлях, 2009. Вип. 12. 278 с.

110. Залізняк Л. Л. Мезоліт і неоліт Полісся. Київ : Наукова думка, 1990. 184 с.

111. Залізняк Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації». *Магістеріум. Археологічні студії*. 2018. Вип. 70. С. 4–16.

112. Залізняк Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14–25.

113. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

114. Залізняк Л. Л. та ін. Палеоліт лісостепового межиріччя Дніпра та Південного Бугу. *XXXVII Lubelska konferencja «Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie» : streszczenia wystąpień*. Lublin, 2022. С. 8–9.

115. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. *Кам'яна доба України*. Київ : Шлях, 2008. Вип. 8. 184 с.

116. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (культурний поділ і періодизація). Київ : НАУКМА, 1999. 204 с.

117. Залізняк Л. Л., Сорокун А. А., Переверзєв С. В., Хоптинець І. М. Неолітизація київського Подніпров'я у світлі нових досліджень. *Археологія*. 2016. № 1. С. 3–18.

118. Захарук Ю. М. Деякі методологічні питання археологічної науки. *Археологія*. 1970. Вип. XXIV. С. 3–11.

119. Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ : ІА НАНУ, 2008. 176 с.

120. Змерзла С. Могильники празько-корчацької культури правобережжя Прип'яті. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Львів, 2017. Вип. 2. С. 20–23.

121. Зубар В. М. Сармати, населення Таврики і Херсонес у I ст. н. е. *Археологія*. 2003. № 2. С. 25-41.

122. Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.

123. Іванов М. С. Українські металургійні центри доби енеоліту – ранньої бронзи: історія та сучасний стан дослідження. *Шевченківське літо – 2022*. Київ : Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. С. 12–17.

124. Іванова С. В. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV-III тис. до н. е.). *Археологія*. 2015. № 4. С. 3–21.

125. Іванова С. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру. *Записки історичного факультету 31 випуск 2020 : збірник наукових праць*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. С. 17–39.

126. Іванова С., Тощев Г. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та можливість контактів. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство*. 2018. Вип. 2. С. 108–126.

127. Іллінська В. А. Кургани скіфського часу Посульсько-Донецького лісостепу. *Археологія*. 1962. Т. XIV. С. 52–75.

128. Ільчишин В. В. Про групу пам'яток висоцької культури на півночі західного Поділля. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 2. С. 111–117.

129. Кадров С., Малєєв Ю., Шміт М. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування. *Археологія*. 2000. № 1. С. 17–34.

130. Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ : Сергій Наливайко, 2010. 324 с.

131. Кам'яна доба України: Збірник наукових статей. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. Вип. 17–18. 240 с.

132. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ : Наукова думка, 1967. 186 с.

133. Козак Д. Н. Венеди. Київ, 2008. 469 с.
134. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ : Наукова думка, 1992. 172 с.
135. Козак Д. Н. Етнокультурні процеси на теренах українського Подністрів'я в першій половині I тис. н. е. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 211–234.
136. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї та Західному Побужжі. Київ : Наукова думка, 1984. 96 с.
137. Козаков А. Л. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 143–144.
138. Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століття : зб. матер. I Міжрег. археолог. чит. (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, І. І. Кривошея та ін. Суми : Сумський державний університет, 2015. 140 с.
139. Козленко Р. О. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*. 2016. № 2. С. 78–87.
140. Комар О. В. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970–1987 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30). С. 254–267.
141. Котенко В. В. Міжетнічні контакти в елліністичному Причорномор'ї: північне порубіжжя хори Херсонеса Таврійського та світ варварів за археологічними джерелами. *Дриновський збірник*. Софія – Харків, 2020. Т. XIII. С. 23–29.
142. Котенко В., Кушнір А., Шейко І. Гончарство античних Ольвії та Борисфена: джерельна база і методика досліджень. *Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022 : тези конференції, 27 січня 2022 року*. Київ : НАУКМА, 2022. С. 50–56.
143. Крапівіна В. В. Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди : монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. 358 с.
144. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.) : монографія. Одеса : Чорномор'я, 2018. 312 с.
145. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. *Україна крізь віки : у 15 т. / за заг. ред. В. А. Смолія*. Київ : Альтернативи, 1998. Т. 2. 352 с.
146. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). Київ : Наукова думка, 1985. 162 с.

147. Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.
148. Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України. Львів, 2006. 176 с.
149. Крютченко О. О. На кордоні зі степом. Південна група городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. *Археологія і давня історія України*. Київ : ІА НАН України, 2018. Вип. 2 (27). С. 64–76.
150. Кухарчук Ю. В. Мезоліт України: сучасний стан вивчення. *Кам'яна доба України*. Київ : Шлях, 2010. Вип. 13. С. 194–257.
151. Кухарчук Ю. В. Сучасні уявлення про хронологічні межі та техніко-типологічний зміст середнього палеоліту. *Кам'яна доба України*. Вип. 16. Київ, 2015. С. 44–49.
152. Кучера М. П. Городища уличів у Середньому Побужжі. *Археологія*. 2017. № 4. С. 61–73.
153. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАНУ, 1999. 252 с.
154. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях : монографія. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.
155. Ленартович О. Житлово-господарські об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки верхнього Подністер'я і західного Побужжя. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012. Вип. 16. С. 55–80.
156. Ленартович О. Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2009. Вип. 12. С. 226–261.
157. Литвиненко Р. О. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С. Н. Братченка (до 70-річчя вченого). *Археологія*. 2007. № 3. С. 116–119.
158. Литвиненко Р. О. Бабинська культурогенеза. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 2 (39). С. 59–70.
159. Литвиненко Р. О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабіне. *Матеріали та дослідження з археології східної України*. 2009. №. 9. С. 44–90.
160. Литвиненко Р. О. Пам'ятки типу Бабіне III: від культури до культурного кола. *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 15/16. Донецьк : Вид-во Дон. ун-ту, 2008. С. 342–354.

161. Лосицький Ю. Головні етапи розвитку архітектури Криму V-XV століть. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2006. Вип. 3 (2). С. 77–94.

162. Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. Київ : ІА НАНУ, 2022. 145 с.

163. Малишев О. О. Мальтійська конвенція і превентивна археологія у Європі й Україні (дослідження та матеріали) : 25 років переглянутої Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини. Київ : Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. 320 с.

164. Малолітнева В. К., Гурова А. М., Борисов А. В., Малишев О. О. Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади : Монографія. Київ : Норма права, 2021. 210 с.

165. Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту України. *Кам'яна доба України*. 2010. Вип. 13. С. 229–253.

166. Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

167. Матвієнко Л. В. Білозерська археологічна культура в Степовому Побужжі. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 31–35.

168. Матвієнко Л. В. Господарча діяльність населення Північного Причорномор'я (на прикладі Сабатинівської культури). *Південний архів. Сер. : Історичні науки*. 2008. Вип. 28-29. С. 107–112.

169. Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. : зб. наук. пр. / [Звіздецький Б. А. та ін. ; відп. ред. О. П. Моця] ; НАН України, Ін-т археології. Київ : Стародавній Світ, 2013. 118 с.

170. Мацкевий Л. Г. Печерні пам'ятки палеоліту та мезоліту у Верхньому Подністрів'ї. *Археологія*. 2004. № 1. С. 3–18.

171. Мельник О. О., Стеблина І. О. Ямна культура середньої течії Інгульця. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2013. 100 с.

172. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. Чернівці : Рута, 1997. 143 с.

173. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007. 300 с.

174. Могилів О. Д. Гуцал В. А., Редвинці – вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі. *Археологія*. 2023. № 1. С. 86–110.

175. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін пресс, 2005. 102 с.

176. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ : Темпора, 2005. 192 с.
177. Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ : Наукова думка, 1979. 250 с.
178. Мотиль Р. Глиняний посуд епохи неоліту на теренах України. *Народознавчі зошити*. 2011. № 4. С. 629–634.
179. Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 22–37.
180. Моця О. П. Археологія козацької доби в Україні. *Археологія*. 2017. № 3. С. 55–65.
181. Моця О. П. Дніпровська Русь. Київ : Стародавній Світ, 2013. 232 с.
182. Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи за часів Київської Русі : монографія. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. 298 с.
183. Моця О. П. Литовська доба в деталях писемної та матеріальної культур України. *Археологія*. 2019. № 3. С. 40–47.
184. Моця О. П. Литовсько-польська доба в археології України. *Археологія*. 2017. № 1. С. 45–57.
185. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ : Ін-т археології України НАН України, 1993. 159 с.
186. Моця О. П. Середньовічні поселенські структури півдня Східної Європи. *Археологія*. 2020. № 1. С. 57–68.
187. Мурзін В. Ю. Більське городище та місто Гелон. *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков, 2011. С. 220–224.
188. Мурзін В. Ю. Про північні межі Геродотової Скіфії. *Археологія*. 2013. № 2. С. 29–33.
189. Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище. Київ; Гамбург; Полтава, 1999. 104 с.
190. Народи і культури нижнього Дунаю в давнину. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ізмаїл, 23-26 серпня 2018 р.). Ізмаїл, 2018. 195 с.
191. Наукова звітність про польові археологічні дослідження : інструкція з підготовки та оформлення наукового звіту про проведені польові археологічні дослідження / Інститут археології Національної

академії наук України ; затв. Вченою радою Інституту археології НАН України (протокол № 10 від 22.12.2015 р.). Київ : Інститут археології НАН України, 2015. 21 с.

192. Некрополь Херсонеса Таврійського. Нові сторінки в історії досліджень / О. Рішняк [та ін.] ; [пер. англ. Зайшла Н. О.] = Necropolis of Chersonesos Tauric. New pages in the history of research / O. Rishnyak [et al.]. Львів, 2012. 123 с.

193. Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї. *Magisterium. Археологічні студії*. 2003. Вип. 11. С. 75–82.

194. Нікольченко Ю. М. Дослідження поля Берестецької битви археологічними методами. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : «Історія та географія»*. 2010. Вип. 38. С. 188–192.

195. Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НАН України. Київ : Шлях, 2002. Вип. 11. 284 с.

196. Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; Наук.-дослід. центр «Часи козацькі». Київ, 2003. Вип. 12. 338 с.

197. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; упоряд.: О. М. Титова; Н.-д. центр «Часи козацькі». Київ, 2004. Вип. 13. 441 с.

198. Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НДЦ «Часи козацькі». Київ, 2006. Вип. 15. 336 с.

199. Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НДЦ «Часи козацькі». Київ, 2007. Вип. 16. 475 с.

200. Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / ред.: Д. Я. Телегін; НДЦ «Часи козацькі». Київ, 2009. Вип. 18. 466 с.

201. Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. ст. / редкол.: О. М. Титова (голов. ред.) та ін. Ніжин : НКМ ім. І. Спаського, 2024. Вип. 33. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/communities/9f3d084a-2320-4868-a71c-d070e78581cd>

202. Ногін Є. В. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 3–9.

203. Ногін Є. В. Неоліт Північно-Східної України : Наукова монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.

204. Олійник О. Л. Запорозький зимівник Нової січі. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. 64 с.

205. Онищук Я. З історії дослідження пам'яток висоцької культури в межиріччі Західного Бугу та Ікви. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2005. Вип. 8. С. 283–293.

206. Остапюк О., Охріменко Г. Пам'ятки лужицької культури на Волині. Минуле і сучасне Волині та Полісся. *Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Луцьк, 2015. Вип. 55. С. 25–31.

207. Отрощенко В. В. До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2001. Вип. 6. С. 69–75.

208. Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). Київ, 2001. 287 с.

209. Отрощенко В., Моця О. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія*. 1989. №3. С. 20–31.

210. Охорона культурної спадщини. Нормативна база : збірник документів / авт.-упоряд. : М. Т. Пархоменко, О. М. Титова, Н. М. Рудика, М. Є. Левада. – 3-тє вид., допов., перероб. Київ, 2010. 579 с.

211. Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2001. 138 с.

212. Охріменко Г. В., Локайчук С. М. Означення культур епохи бронзи на Волині. *Нариси культури давньої Волині*. Луцьк, 2006. С. 309–312.

213. Охріменко Г. В., Скляренко Н. В., Локайчук С. М. Городоцько-здовбицька культура на території Північно-Західної України. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 28. С. 115–129.

214. Охріменко Г. В., Скляренко Н. В., Локайчук С. М. Етнокультурні процеси на території Західної Волині за доби бронзи : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 404 с.

215. Охріменко Г. В., Скляренко Н. В., Локайчук С. М. Стжижовська культура: історико-культурологічний та мистецький аспекти : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 414 с.

216. Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. 265 с.
217. Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк, 2007. С. 277–305.
218. Охріменко Г., Скляренко Н., Маркус І., Локайчук С., Романчук О. Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 428 с.
219. Павлуцький І. Дерев'яні та муровані храми України. Харків : Видавець Савчук, 2017. 214 с.
220. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / відп. редактор Л. І. Крушельницька). Київ : Наукова думка, 1993. 322 с.
221. Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). Київ : Наукова думка, 1974. 152 с.
222. Пашкевич Г. О. Палеоетноботанічні дослідження в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. Т. 43. С. 3–8.
223. Пелещишин М. А. Нові поселення стжижовської культури на Волині. *Археологія*. 1971. Вип. 1. С. 89–103.
224. Пелещишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів, 1998. Т. 1. С. 160–172.
225. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. Київ : Наукова думка, 1992. 140 с.
226. Пефтіць Д. М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури. *Наукові записки НаУКМА : Історичні науки*. 2004. Т. 27. С. 10–13.
227. Петков С. В. Чотири столиці Давньої Русі. Київ : АртЕк, 2025. 235 с.
228. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці : Зелена Буковина, 2006. 300 с.
229. Пивоваров С. В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці : Зелена Буковина, 2001. 151 с.
230. Пилипчук Я. В. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст. Київ, 2012. 288 с.

231. Пилипчук Я. В. Поселення «Кипчацького степу»: кочові ставки чи міста? *Сходознавство*. 2012. № 60. С. 135–155.

232. Пилипчук Я. Кипчаки та Русь у першій половині XIII століття. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 53. С. 135–142.

233. Пилипчук Я. Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2013. № 12. С. 111–126.

234. Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького). Київ : Стародавній світ, 2017, 292 с.

235. Піотровська П. Матеріали до вивчення поховальної обрядовості тшинецької культури на території Польщі. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2010. Вип. 13. С. 92–136.

236. Пламеницька О. А. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець (пізноантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2012. 672 с.

237. Половець В. М. Половці. Чернігів : Просвіта, 2007. 136 с.

238. Постанова Кабінету Міністрів України. Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України : постанова Кабінету Міністрів України від 13 берез. 2002 р. № 316. *Офіційний вісник України*. 2002. № 12. Ст. 521.

239. Потехіна І. Д. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України. *Археологічні дослідження в Україні 2016* / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ, 2018. С. 345–347.

240. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 149 с.

241. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Чернівці : Прут, 2001. 284 с.

242. Прищепя Б. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині. *Берестецька битва в історії України : тези республіканської наук.-теорет. конф.* Рівно, 1990. С. 10–12.

243. Прищепя Б., Чекурков В. Нові дослідження поля Берестецької битви. *Берестецька битва в історії України : зб. тез наук. конф.* Рівне, 2006. С. 21–31.

244. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян / Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. Київ-Львів : РАС, 1997. 264 с.

245. Ричков М. О. Про локальні варіанти археологічних культур. *Археологія*. 1990. № 4. С. 12–20.

246. Рудич Т. О. Населення лісостепової зони України в скіфську добу. *Археологія*. 2020. № 3. С. 40–52.

247. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ : ІА НАНУ, 2014. 298 с.

248. Рудич Т. О. Пізні скіфи: формування складу населення за матеріалами антропології. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 3. С. 476–488.

249. Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження : зб. наук. праць, присвяч. актуальним проблемам салтово-та хозарознавства. Харків : Видавець Савчук О. О., 2013. Вип. 3. 208 с.

250. Самойлюк В. О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здобицької культури. *Археологія*. 2009. № 4. С. 26–37.

251. Сапожніков І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14–31.

252. Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту та неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Кам'яна доба України*. 2005. Т. 7. С. 87–95.

253. Сапожніков І. В., Сапожникова Г. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту й неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2005. Т. 12. С. 14–27.

254. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1993. 304 с.

255. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 208 с.

256. Сегеда С. Людність Трипілля за даними антропології. *Розбудова держави*. 2012. №1. С. 59–68.

257. Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 430 с.

258. Секерська Н. М., Буйських А. В. Про час заснування Ніконія (за матеріалами східногрецької кераміки). *Археологія*. 2018. № 1. С. 37–44.

259. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва [та ін.]; відп. ред. О. П. Моця. Київ : Шлях, 2003. 232 с.
260. Симоненко О. В. Нарис українського сарматознавства. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 2 (31). С. 171–182.
261. Симоненко О. В., Дзনেладзе О. С., Сікоза Д. М. Атлас пізньоскіфських пам'яток Низового Дніпра. Київ, 2024. 214 с.
262. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси) / С. В. Трубчанінов; передмова І. С. Винокур. Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1994. 96 с.
263. Скорий С. А, Білозор В. П., Супруненко О. Б., Кулатова І. М. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища: колективна монографія. Київ : ТОВ «Майдан», 2019. 372 с.
264. Скржинська М. В. Античні свята в містах Північного Причорномор'я. Київ : Наш час, 2011. 304 с.
265. Скржинська М. В. До взаємин скіфів із греками в Північному Причорномор'ї. *Археологія*. 2017. № 2. С. 13–23.
266. Смирнов С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*. 2003. № 3. С. 7–21.
267. Смирнов С. В. Про пізнавальні можливості археологічної періодизації у побудові історичних реконструкцій. *Археологія*. 1999. № 3. С. 3–14.
268. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р. : Триумф в час Руїни. Київ : Темпора, 2008. 72 с.
269. Станко В. Н. Епоха мезоліту. Давня історія України. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. С. 114–156.
270. Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2006. Вип. 10. С. 17–49.
271. Степанчук В. М., Матвіїшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазиненко С. П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 8. С. 34–46.
272. Строценъ Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.
273. Ступак Д. В. Технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур українського Полісся : дис. ... канд.

іст. наук : 07.00.04 / Д. В. Ступак ; Інститут археології НАН України ; наук. кер. Л. Л. Залізняк. Київ, 2017. 387 с.

274. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ : Наукова думка, 1992. 216 с.

275. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. Київ : Наукова думка, 1968. 258 с.

276. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.

277. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.

278. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі : за письмовими та археологічними джерелами. Київ, 1997. 207 с.

279. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ : Наукова думка, 1982. 206 с.

280. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ : Наукова думка, 1976. 178 с.

281. Тимощук Б. Слов'янські гради Північної Буковини. Ужгород : Карпати, 1975. 112 с.

282. Товкайло М. Т. Неоліт Степового Побужжя. Київ : Шлях, 2005. 161 с.

283. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 328 с.

284. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький. 96 с. URL: <https://surl.li/geroge> (дата звернення: 15.02.2026).

285. Филипчук А. М. До питання про городища Празької культури. *Карпатика* / ред. кол.: М. М. Вегеш, Д. Д. Данилюк, В. Є. Задорожний та ін.; відп. ред. В. Г. Котигорошко. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 41. С. 59–88.

286. Фіалко О. Є., Болтрик Ю. В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ : ІА НАНУ, 2003. 152 с.

287. Філюк О. В. Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської області) / [відп. ред. чл.-кор. НАН України О. П. Моця]. Київ : Центр учбової л-ри, 2012. 303 с.

288. Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. 1975. № 18. С. 7–19.

289. Чабай В. П. Доля останніх неандертальців Східної Європи. *Археологія*. 2012. № 3. С. 5–26.

290. Черниш А. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. Київ : Наук. думка, 1975. 168 с.

291. Шевченко Т. М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса. Київ : Ін-т археол. НАН України, 2011. 511 с.

292. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1 / Передмова В. А. Смолія; Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 596 с.

293. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 2 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 566 с.

294. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 3 / Ред. кол.: П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови) та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 586 с.

295. Яковенко Є. В. Скіфи Східного Криму в V–III ст. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 148 с.

296. Якубовський В. І. Болохівська земля XII–XIII ст.: історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 352 с.

297. Barford P. M. *The early Slavs : culture and society in early medieval Eastern Europe*. London : British Museum Press, 2001. 416 p.

298. Curta F. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region. C. 500–700*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 463 p.

299. Harris O. J. T., Cipolla C. N. *Archaeological theory in the new millennium : introducing current perspectives*. London : Routledge, 2017. 254 p.

300. Lazaridis I., Patterson N., Anthony D., Vyzov L., et al. The genetic origin of the Indo-Europeans. *Nature*. 2025. Vol. 639, № 8053. P. 132–142.

301. *Prehistoric Ukraine : from the first hunters to the first farmers / edited by Malcolm C. Lillie, Inna Potekhina ; with contributions by Vadim Stepanchuk, Leonid Zaliznyak [and others]*. Oxford ; Philadelphia : Ox-bow Books, 2020. 354 p.

302. Renfrew C., Bahn P., DeMarrais E. *Archaeology : theories, meth-*

ods and practice. 9th ed. London : Thames & Hudson, 2024. 672 p.

303. Speer J. H. Fundamentals of tree-ring research. Tucson : University of Arizona Press, 2010. 360 p.

304. Szmyt M. Between west and east people of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC. *Baltic-Pontic Studies*. 2010. Vol. 8. 351 p.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Археологія : науковий журнал Інституту археології НАН України. URL: <https://arheologia.com.ua/index.php/arheologia> (дата звернення: 11.04.2026).

Археологія та давня історія України: науковий журнал. URL: <https://adiu.com.ua/index.php/journal/index> (дата звернення: 11.04.2026).

Інститут археології НАН України : офіційний сайт. URL: <https://iananu.org.ua> (дата звернення: 11.04.2026).

Інститут історії України НАН України : офіційний сайт. URL: <https://history.org.ua> (дата звернення: 11.04.2026).

Комарів – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу : інтернет-проєкт. URL: <https://www.komariv.in.ua/> (дата звернення: 11.04.2026).

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний сайт. URL: <https://nbuv.gov.ua> (дата звернення: 11.04.2026).

Національна історична бібліотека України : офіційний сайт. URL: <https://nibu.kyiv.ua/> (дата звернення: 11.04.2026).

НДЦ «Рятівна археологічна служба» : офіційний сайт. URL: <https://www.ras.gov.ua/> (дата звернення: 11.04.2026).

Портал археології Закарпаття. URL: <https://archaeology.in.ua/> (дата звернення: 11.04.2026).

Спілка археологів України : офіційний сайт. URL <http://www.vgo-sau.kiev.ua/> (дата звернення: 11.04.2026).

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Навчальне електронне видання

БАЖЕНОВ Олександр Львович,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-
Подільського національного університету імені Івана Огієнка*

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ДЛЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ

В9 «ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ»

Електронне видання

Підписано 10.06.2026 р. Гарнітура «Candara».
Об'єм даних 2,2 Мб. Обл.-вид. арк. 9,9. Зам. № 1257.

Видавець і виготовлювач – Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.